

Filozofski fakultet

Odsjek za kroatistiku

Katedra za noviju hrvatsku književnost

Zagreb, 17. lipnja 2016.

NI GOSPODIN NI SELJAK:

ISKORIJENJENI INTELEKTUALAC NA RAZMEĐU SELA I GRADA

DIPLOMSKI RAD

8 ECTS bodova

Mentor: dr. sc. Krešimir Nemeč, red. prof.

Studentica: Paula Jurić

Sadržaj

1. Uvod.....	2
2. Društvenopovijesne implikacije 19. stoljeća.....	4
3. Hrvatski realizam i urbana tematika u europskom kontekstu.....	10
4. Mjesto romana <i>U registraturi</i> u razdoblju realizma.....	16
5. Kičmanovićeovski kompleks na razmeđu sela i grada.....	18
5.1. Selo.....	20
5.1.1. Zgubidan.....	24
5.1.2. Kanonik.....	26
5.2. Grad.....	28
5.2.1. Kumordinar Žorž.....	31
5.2.2. Laura.....	35
6. Zaključak.....	39
7. Sažetak.....	41
8. Literatura.....	42

1. Uvod

Kovačićev roman *U registraturi* (1888.) prominentno je djelo hrvatskoga realizma. Njime se afirmira uloga romana kao književne vrste te se počinje stvarati tematski i motivski repertoar urbane tematike. Iz potonjeg će kao najvrednije nasljeđe nastati novi tip lika, iskorijenjeni intelektualac, kojeg karakterizira izmještenost iz rodnoga mjesta, najčešće sela, te odlazak u grad radi školovanja, egzistencijalne sigurnosti i boljih prilika. Problemi u prilagodbi i navikavanju na nepoznato i surovo mjesto rezultiraju psihičkom i (ili) fizičkom propašću te, nerijetko, samoubojstvom. Protagonist romana *U registraturi* Ivica Kičmanović revno će se uklopiti u sliku iskorijenjenog intelektualca u jednom od najopsežnijih romana o takvom životu. Kovačić se time nadovezao na tradiciju započetu Šeninim likom prijana Lovre te najavio plejadu iskorijenjenih intelektualaca koji će se afirmirati kroz realizam i modernu.

Moj vlastiti poticaj za pisanje o spomenutoj temi, doduše, nije otpočeo s Kovačićevim romanom. Iako je Kičmanović dao svoj pošten obol mojem interesu, u repozitoriju iskorijenjenih intelektualaca zanimanje su mi prvenstveno potaknuli Tito Dorčić i Filip Latinovicz. Novakov junak ostavio je živim pitanje koje se postavlja u romanu – može li se iskorijeniti ono što je prirodno, a Krleža je kroz Latinovicza pružio uvid u psihička previranja intelektualca, njegovo otuđenje, mučninu, frustracije, histeriju i amplitude svijesti, što je prikaz kakav je mnogim djelima izvan modernizma ostao nepoznat. Jednaki su utjecaj na moj osobni impuls da se bavim ovom temom imala djela (post)ratne tematike, koja su pokazala da je tema izmještenosti i u suvremenom dobu živa, odnosno uklopiva u nove tekovine društva i povijesti. Kovačićevu *Registraturu* na koncu sam odabrala za analizu stoga što se ona nalazi na početku čitave te linije, odnosno zato što iz nje proizlaze svi ostali oblici bavljenja temom iskorijenjenosti i propadanja.

U diplomskom će se radu prikazati društveni i povijesni kontekst nastanka romana *U registraturi*. U odnosu na temu seljačke i gradske klase, promotrit će se na koji je način na društvene i ekonomske prilike utjecalo ukidanje feudalizma i prijelaz na kapitalistički sustav privrede. Mijene i migracije koje su nastale nakon 1848. godine proizvele su nove društvene i ekonomske odnose, što će se vidjeti u naseljavanju gradova i posljedičnoj industrijalizaciji društva. Također, s obzirom na to da se u romanu kao važno pitanje tematizira Kičmanovićevo školovanje, nužno je pokazati da je obrazovanje seljačke djece oko polovice 19. stoljeća bio težak poduhvat stoga što za to nije postojala institucionalizirana podloga.

Nadalje će se opisati odnos hrvatskog i europskog realizma kako bi se objasnilo značenje početaka urbane tematike i mjesto romana *U registraturi* unutar književnih tekovina 19. stoljeća. Naime, iako se s Kovačićevim djelom tema odnosa sela i grada počinje afirmirati u hrvatskoj književnosti, u odnosu na europski, a poglavito francuski realizam, produkcija djela urbane tematike na području Hrvatske ostaje u skromnim razmjerima sve do razdoblja moderne.

Kao uvod u analizu romana *U registraturi* objasnit će se sociološki, odnosno kulturnoantropološki pojam vezanosti uz mjesto. Njime će se ocrtati funkcionalne i emocionalne veze koje će se pokazati u Kičmanovićevu odnosu prema seoskom i gradskom okruženju, odnosno prema likovima koji selu ili gradu pripadaju. Središnju problematiku rada činit će analiza propadanja Ivice Kičmanovića. Prikazat će se poimanje seoske i gradske sredine unutar kojih Kičmanović odrasta i razvija se. Pritom će ključnu točku percepcije mjesta činiti manifestacija njegova odnosa sa drugim likovima, zbog čega će se analizirati oni koji su utjecali na njegov razvoj – Zgubidan i Kanonik u okviru sela te kumordinar Žorž i Laura u okviru grada. Pokazat će se da podlogu njegovih međuljudskih odnosa čini pasivan stav i prepuštenost slučaju, što će posebno biti vidljivo u odnosu sa Zgubidanom i Laurom. Na koncu, analizom odnosa sa sporednim likovima potvrdit će se kako je svatko od njih imao utjecaja na razvoj Kičmanovićeva lošega psihičkog stanja, a s obzirom na to da se nije uspio ukorijeniti u selo po povratku iz grada, on skonačava nesretnim i tragičnim slučajem.

2. Društvenopovijesne implikacije 19. stoljeća

Tijekom 19. stoljeća, u razdoblju kada počinje interes za urbanu tematiku, hrvatske su zemlje bile pretežito agrarne. Kako je proces urbanizacije sporo tekao, nisu postojala veća gradska središta koja su se mogla u književnosti tematizirati. Međutim, od polovice 19. stoljeća, odnosno od ukidanja feudalizma dekretom bana Jelačića 1848. godine, počinju se zbivati društvene, ekonomske i političke mijene koje potiču rast gradova. Propadanje plemstva i agrarna kriza prouzrokuju osiromašivanje seljačkog puka, zbog čega započinje migriranje sa sela u gradska središta. Društvene promjene izravno utječu na tendencije u književnosti, jer se uslijed njih proces urbanizacije ubrzava, zbog čega se u književnosti stvara sve veća mogućnost afirmiranja *urbanih toposa* (Durić 2009: 83).

Hrvatske su zemlje tijekom 19. stoljeća u odnosu na ostala područja Austro-Ugarske u velikoj mjeri ekonomski, društveno i kulturno nerazvijene. Iako se tijekom toga razdoblja stvara i afirmira građansko društvo, te se iz feudalnog uređenja postupno prelazi na kapitalistički oblik privrede, društveni se napredak sporo kretao zbog utjecaja Austro-Ugarske na razvoj ekonomije, zbog raslojenosti gradskog i seoskog stanovništva te zbog poteškoća potaknutih migracijama do kojih je došlo nakon ukidanja feudalizma. U prvom je redu za spori razvoj Banske Hrvatske, Vojne krajine, Slavonije i Dalmacije bila zaslužna slaba napućenost, pa i činjenica da se većinsko stanovništvo uzdržavalo od nesigurne poljoprivrede. Primjerice, prema podacima iz 1869. godine, na području Banske Hrvatske i Slavonije, svega je 12 naselja imalo status grada, a u njima je živjelo 85.346 stanovnika. Ostala su naselja bila administrativne jedinice, koje su po gustoći naseljenosti bile smatrane seoskim središtima, a jedino su Zagreb, Osijek, Rijeka i Varaždin imali više od deset tisuća stanovnika (Pavličević 1988: 49). S obzirom na podatke, vidljivo je da je naseljenost gradskih sredina slaba, čak i dvadesetak godina nakon ukidanja feudalizma i početka migracija seoskog sloja, no to ne umanjuje činjenicu da je broj gradskih stanovnika prema kraju 19. stoljeća u stalnom porastu.

Tijekom hrvatskog narodnog preporoda, poglavito u tridesetim i četrdesetim godinama 19. stoljeća, akumulacija kapitala bila je moguća samo među zemljišnim veleposjednicima, odnosno među velikašima, plemićima i crkvenim organizacijama, koji su ostvarivanje profita temeljili na iskorištavanju kmetske radne snage, te među krupnom trgovačkom buržoazijom (Karaman 1972: 3). U tom razdoblju, koje prethodi ukidanju feudalizma, tranzitna je trgovina

bila jedina profitabilna grana djelatnosti.¹ Dalmacija i Istra trgovale su sa zemljama preko Jadranskoga mora, a trgovački putovi iz područja sjeverne Hrvatske vodili su prema bosanskom, vojvođanskom, ugarskom i srbijanskom području (Karaman 1972: 12). No, bez obzira na razvijenost međuregionalne i međunarodne tranzitne trgovine, ona je ujedno bila otežana zbog nedostataka prometnica i nemogućnosti boljeg povezivanja područja unutar hrvatskih zemalja. Grad Karlovac bio je iznimka među hrvatskim gradskim središtima. U njemu se, naime, razvija utjecajan sloj domaćih trgovaca, zato što je bio smješten na sjecištu riječnih plovnih putova, te zato što su kroz Karlovac prolazile Lujzinska i Jozefinska cesta², koje su grad povezivale s Rijekom i Senjom. Dakle, iako je trgovina bila razvijena prema državama izvan granice Hrvatske, unutar je tržište stagniralo zbog prevlasti prirodne privrede i sporog rasta gradova. Te su prilike sprečavale razvoj gospodarstva koje bi prelazilo okvire obrtničko-cehovske proizvodnje (Karaman 1972: 2), zato što nije bilo ni potrebe za masovnijom produkcijom dobara ni uvjeta za trgovinu istima.

Od sredine 19. stoljeća, odnosno od prekretničke 1848. godine, u razvoju građanskog društva jednaku ulogu igraju kako postupna urbanizacija tako i mijene ekonomskih prilika, pri čemu se oboje dobro vidi na primjeru grada Zagreba. Stanovništvo Zagreba u tom su razdoblju činili plemstvo i privredna elita, no potonja je imala mnogo veći utjecaj na ekonomski razvoj. Plemićke su obitelji, naime, brigu vodile o veleposjedima koji su mahom bili smješteni izvan grada, pa u gradskoj privredi nisu imali većeg udjela. S druge strane, privrednici su bili zaslužni za kulturni i ekonomski razvoj grada, kao i za stvaranje budućih generacija koje su se imale o istome brinuti. Današnja je metropola, naime, 20-ih i 30-ih godina 19. stoljeća privukla cijeli naraštaj privrednika:

„S obzirom na to da je u Zagrebu bilo i upravno središte, njegova privlačnost za naraštaj domaćih privrednika stasalih upravo u doba Hrvatskog narodnog preporoda bila je izrazita. Zagreb je tako postao magnetom za mladiće rođene u manjim hrvatskim mjestima 20-ih i 30-

¹ Od 1840. godine trgovcima je bilo zakonski omogućeno osnivanje manufakturnih poduzeća mimo cehovskih ograničenja, što je potaknulo bržu akumulaciju kapitala. Unutar manufakturne proizvodnje, trgovci su gradili žitne mlinove (Rijeka, Karlovac), ulagali u rad u šumskim poduzećima i u pilanama na vodeni pogon (Gorski kotar, Moslavina), što je označilo najveći doseg u afirmiranju kapitalizma prije 1848. godine (Karaman 1972: 21).

² Lujzinska cesta sagrađena je 1811. godine, uz poticaj iz Mađarske, te uz pomoć zagrebačkog biskupa Vrhovca, riječkog trgovca Ludovika Adamića, veleposjednika grofa Batthyanya i senjskog baruna Filipa Vukasovića. Jozefinska je cesta poboljšana oko 1840. godine i njih dvije ostaju najvažnijim prometnicama sve do izgradnje željeznica polovicom 19. stoljeća (Kampuš i Karaman 1994: 172).

ih godina 19. stoljeća. Oni su u pravilu dolazili u Zagreb na nauk, a nakon tada obavezne prakse u inozemstvu vraćali bi se u Zagreb gdje su radili kao samostalni privrednici. To je naraštaj „očeva utemeljitelja“ građanskog društva, koji su na vrhuncu poslovne, ali i kulturne pa i društveno-političke djelatnosti bili 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća“ (Iveljić 2007: 16).

Privrednici, u koje ubrajamo trgovce, obrtnike, prijevoznike, bankare, industrijalce, direktore i građevinare, činili su većinski sloj građanstva koji je bio zaslužan za ekonomske prilike sve do prijelaza iz feudalizma u kapitalizam. Obrtnici su se većinom kroz cehovska udruženja bavili prerađivačkim i uslužnim djelatnostima, a proizvodnja dobara bila je ograničena na potrebe i potrošnju gradskoga stanovništva (Karaman 1972: 11). Iako je zbog nedovoljnog ostvarivanja profita i zbog nedostatka kreditnih ustanova razvoj poslovanja bio otežan, u kolikoj su mjeri zagrebački privrednici bili važan faktor za razvoj ekonomije govori činjenica da su zagrebački trgovci 1835. godine osnovali vlastiti zbor, koji će postati pretečom kasnije ustanovljene trgovačko-obrtničke komore, a 1846. godine otvaraju i Prvu zagrebačku štedionicu, koja je omogućavala trgovcima da lakše steknu sredstva za poslovanje i unaprijede trgovinu (Kampuš i Karaman 1994: 174).

Međutim, tek s 1848. godinom javlja se mogućnost stvaranja veće industrije i društvenokulturnog napretka. Razlog zašto je godina ukidanja feudalizma prekretnica u ekonomskom razvitku jest doseljavanje seoskog stanovništva u gradove. Seljaci su, naime, značili ne samo rezervnu radnu snagu za obrte, cehove i industriju, koja je tada bila u začetku, nego radnu snagu uopće. Prijelaz seljaštva u gradove ključ je prijelaza iz feudalizma u kapitalizam, no s obzirom na to da nakon ukidanja feudalizma nisu bile postavljene nove norme društvenog uređenja, došlo je do poteškoća u seljačkim i plemićkim redovima. Sve do 1857. godine vodili su se sukobi između vlastele i bivših podložnika – seljaci su još uvijek bili prisiljeni plaćati urbanijalne daće i crkvene desetine, istovremeno se učeći kao upravljati zemljištem i trpeći neimaštinu: „Uzroci gladi bile su »nerodne« godine zbog poplava, suša, tuče i požara, ali je veliku ulogu imao i sukob s feudalcima, koji su otimali pojedina zemljišta ili je zbog neutvrđene kategorije zemljišta izostala njihova obrada. (...) Uznemirenost na selu poticao je i kriminal izazvan općom bijedom“ (Gross 1985: 202, 203). S druge strane, plemstvo gubi vlastiti status. Gubitkom imovine, odnosno prihoda profita, plemstvo je bilo prisiljeno pronaći zaposlenje, i to uglavnom u državnim službama, čime se načinom života više nije razlikovalo od građanskog sloja (Iveljić 2007: 237). Dakle, restrukturiranje građanskih društvenih klasa i priljev novog stanovništva u gradove od 1848. godine nadalje

stvorilo je osnovu za industrijalizaciju. U isto vrijeme, ekonomski se status poboljšava osnivanjem kreditnih ustanova i jačanjem privredne snage domaćih zagrebačkih obrtnika.

Usljed nastalih promjena, u Zagrebu započinje proces intenzivne urbanizacije i uređivanja javnih prostora i trgova, no modernizacija uzima pravi mah tek od 60-ih godina 19. stoljeća pa nadalje. Proces se odvijao pod upravom bana Jelačića i uz novčane doprinose zagrebačkih poduzetnika. U tom se razdoblju uređuju gradska realna gimnazija, ubožnica, vojarna, grade se nove ulice, čiste se medvednički potoci, uvode se vodovod i plinska rasvjeta (1878.), grade se nova klaonica i pokusno zabavište. Također, dok su neke važne ustanove osnovane još u preporodno doba, poput Čitaonice (1838.), Matice ilirske (1842.) i Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva (1841.), od 60-ih se godina osnivaju Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Hrvatsko narodno kazalište, Muzej za umjetnost i obrt, razna društva te stručne (pravničke i liječničke) udruge (Iveljić 2007: 33, 34). Do početka 20. stoljeća proces urbanizacije i modernizacije izmijenio je lice tadašnjega Zagreba, no pri samome početku on je više nalikovao na seosko nego na gradsko središte. Zbog toga gradski poglavari, primjerice, 1866. godine odlučuju da se JAZU namjerno izgradi na području Donjega grada, na mjestu gdje je tada još bila pustopoljina, a gradski je zastupnik Eduard Suhin samo dvije godine prije toga događaja podnio zahtjev gradskom stanovništvu da pripaze da se krave ne bi tjerale na pašu po javnim gradskim ulicama. Štoviše, iste godine kada je Strossmayer utemeljio JAZU, uređen je Zrinjevac, koji je dotada nosio naziv Novi trg i služio je za održavanje stočnoga sajma (Iveljić 2007: 32).

S obzirom na stalešku razdvojenost seoskog i gradskog stanovništva tijekom 19. stoljeća, implikacije društvene strukture vidljive su i u tadašnjem sustavu obrazovanja. U seoskim su sredinama djeca mogla pohađati škole trivialke te se obrazovati u čitanju, pisanju i računanju, nakon čega je školovanje bilo moguće nastaviti u većim mjestima. Gradovi su imali glavne škole u kojima se podučavalo prošireno gradivo triviuma, zatim normalke, osnovne pučke škole, u kojima se učilo određeno stručno gradivo, te realke, koje su pružale naobrazbu za privrednu djelatnost. Međutim, seoske su sredine bile usmjerene na fizički rad, a ne na školovanje, pa se ne može tvrditi da je zavidan broj djece odlazio sa sela na školovanje u gradove. Štoviše, Ugarska je sve do godine ukidanja feudalizma imala vrhovni nadzor u školstvu, a interesi feudalaca nisu dopuštali sustavni razvoj osnovnih škola u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji (Gross 1985: 275, 276). Iako se već od kraja 18. stoljeća pa do 1830. godine povećava broj seljačke djece na studijima, radilo se o djeci sitnog plemstva (Kampuš i Karaman 1994: 181), a ne o sinovima kmetskih seljaka. U Zagrebu je pak privredna elita

ulagala u obrazovanje sljedećih generacija privrednika, no pučke škole i osnovno klasično obrazovanje bili su namijenjeni intelektualnoj eliti, a trgovačko-obrtnih škola nije bilo do sredine 19. stoljeća, kada se privredni stalež počeo razvijati. U Zagrebu je Realna gimnazija osnovana 1854. godine, a Kraljevsko sveučilište Franje Josipa I., koje se sastojalo od Mudroslovnog³, Pravnog i Bogoslovnog fakulteta, 1874. godine. Iste godine kada je osnovano Sveučilište, ban Jelačić kroz liberalnu reformu osnovnog školstva uvodi obavezno petogodišnje školovanje, što se pokazalo dobrom prilikom za djecu sa sela, ali teško ostvarivom idejom zbog nedostatka financija (Iveljić 2007: 215). Međutim, statistički su podaci o ondašnjim učenicima i studentima dobar pokazatelj društvene slojevitosti i izmjene privrednih staleža. Prema Luetić (2006: 208-210), u razdoblju od 1850. do 1881. godine u gimnazijama je najmanje bilo učenika seoskoga podrijetla, a najviše onih koji su potjecali iz obitelji veleposjednika i intelektualnih zvanja, te potom onih iz trgovačkih i obrtničkih obitelji.⁴ Prema populaciji studenata na Filozofskom fakultetu u Zagrebu od 1874. do 1914. vidljiv je porast broja djece iz ponajviše industrijskih, a potom i trgovačkih i novčarskih obitelji. U početku su većinom državni službenici slali djecu na školovanje, jer su imali siguran i stalan prihod, no prema kraju stoljeća primjetan je sve veći udio seljačke djece, što govori o promjeni ekonomske i staleške strukture hrvatskog društva.

Vidljivo je da je 19. stoljeće, pogotovo od pedesetih godina nadalje, burno razdoblje velikih društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih promjena, no potpuni je razvoj kočio strani utjecaj. Naime, iako se 60-ih i 70-ih godina u prerađivačkim granama počinju osnivati tvornički pogoni, proces nije mogao napredovati zbog stranih kapitalista. Mađarski, austrijski i zapadnoeuropski ulagači imali su interesa samo za polja rada koja su sigurno donosila profit (Karaman 1972: 225), a posebno je Austro-Ugarska ulagala samo u one privredne grane koje nisu bile na njenom području razvijene. Iz tih razloga ulaže u eksploataciju slavonskih šuma, odnosno u drvenu industriju, ali ne i u trgovinu. Statistike sa početka 20. stoljeća pokazuju da napredak, iako vidljiv na mnogim razinama, još nije razvio svoj puni potencijal. U gradovima su još uvijek vladale obrtničke djelatnosti bez pomoćne radne snage ili sa ponajviše pet radnika, zatim poduzeća, odnosno male industrije sa dvadeset radnika, koje su spadale pod industriju zbog toga što su koristile parni pogon. Tvorničke su industrije pak počele rasti tek

³ Mudroslovni je fakultet oko 1884. godine imao svega dvadesetak nastavnika, što dovoljno govori o tadašnjoj (ne)razvijenosti visokoga školstva.

⁴ Navedene je podatke za razdoblje od 1850. do 1881. godine Luetić preuzela od Agneze Szabo (Historijski zbornik, god. XLI, Zagreb, 1988. godine).

nakon početka 20. stoljeća⁵ – u njima je radilo više od dvadeset radnika, ali su bile smještene izvan gradova, zbog čega je u Zagrebu tek 1910. godine više od 50% stanovništva radilo u industrijskim pogonima (Karaman 1972: 261). U konačnici, te su brojke rezultat razvoja industrije koji je započeo nedugo nakon 1848. godine, potaknut pritjecanjem novog stanovništva, te osnažen novim generacijama gradskih industrijalaca i bankara. Tada se počinju razvijati i kulturne institucije, gradska društva⁶, škole, počinju se uređivati gradski javni prostori, zbog čega proces urbanizacije postaje sve vidljiviji. Međutim, sve do raspada Austro-Ugarske, ne može se govoriti o većem rastu prosperiteta hrvatskoga društva, upravo stoga što je Hrvatska onomad bila ovisna ekonomski i upravno o Monarhiji.

⁵ Važnija industrijska područja bila su Zemun, Mitrovica, Slavonski Brod, Sisak, Koprivnica i Varaždin (Karaman 1972: 263).

⁶ Gradska društva nisu postojala u velikom broju, a usto su bila samo dobrotvornog ili zabavnog karaktera. Kada je 60-ih godina 19. stoljeća provedena institucionalizacija, pojedina su društva prerasla u zemaljske zavode poput Narodnog zemaljskog glazbenog zavoda, Narodnog muzeja i Narodnog kazališta (Iveljić 2007: 220).

3. Hrvatski realizam i urbana tematika u europskom kontekstu

Godine 1915. naveo je Krleža u svojim zapisima sljedeću misao: „Nema opisa Zagreba. Time se nitko nije bavio“ (Krleža 1956: 44). Njegova se primjedba odnosila na nedostatak realističkog opisa arhitekture i ulica grada, odnosno Zagreba u njegovoj provincijalnosti, te na nedostatak prikaza društva kojim u to vrijeme još uvijek vlada seoski habitus. Iako u svojim zapisima Šenoa daje zasluženno mjesto *jedinog pjesnika* tada još *dvokatnoga* grada, Krleža zanemaruje činjenicu da tematiziranje urbanih središta, ako je sa Šenoom i počelo sredinom 19. stoljeća, nije s njime i završilo.

Šenoa, kao prvi pravi *urbani pisac* (Nemec 2010: 6), u svojim kasnijim djelima s temom suvremenoga života opisuje seosko i gradsko okruženje, njihove socijalne slojeve (*Prosjak Luka, Barun Ivica, Vladimir, Ilijina oporuka*) te školovanje seoske djece (*Prijan Lovro, Branka*). Također, iako se ne mogu svrstati pod djela koja se bave urbanom tematikom, u Šeninim povijesnim romanima gradovi imaju ulogu poprišta zbivanja. Radnja *Zlatarova zlata* odvija se u Zagrebu, radnja *Čuvaj se senjske ruke* u Senju, radnja *Kletve* smještena je na Grič, a u romanu *Seljačka buna* opisuje se Susedgrad, povijesni grad utvrđen na obronku Medvednice. Iako šenoinski model stvaranja pripada romantičarskoj tradiciji, u njegovim je djelima suvremene tematike primjetan zametak realističkog odnosa prema zbilji, koji će se razgranati tijekom 19. stoljeća, odnosno prema njegovom kraju. Tendencija koja se pokazuje u istaknutoj društvenoj kritici i interesu za psihološke, socijalne i klasne motive poslužit će kao repozitorij tema iz kojih će kasnija realistička struja crpiti svoje ideje.

Međutim, u odnosu na europske realističke tekovine, grad sa svojim motivskim i tematskim repertoarom u hrvatsku književnost ne ulazi na velika vrata. Urbana tematika od Šenoa do razdoblja modernizma odlikuje se slabom produkcijom i može se ocijeniti zakašnjelom pojavom u odnosu na francuski, engleski i ruski realizam. U širem kontekstu, realistička književna struja nastaje kao odgovor na društvene promjene polovicom 19. stoljeća. U svojim idejama i društveno-povijesnim korijenima, realizam je reakcija na ukidanje feudalizma, prijelaz na kapitalistički sustav, pojavu industrijskog društva i rezultat pobjede znanstvenog pogleda na svijet nad idealističkim duhom koji se bio afirmirao u romantizmu (Novaković 1981: 21). Nit vodilja realističke stilske formacije bilo je naturalističko opisivanje neposredne stvarnosti, s odmakom od visokih tema svojstvenih klasicizmu te romantičkog sanjarenja. Misao o načinu na koji bi realistički pisac trebao

pristupati stvarnosti na precizan je način izrekao doajen francuskog realizma Balzac, rekavši da francusko društvo treba biti povjesničar, a on samo njegov tajnik⁷ (Grant 1970: 38). S obzirom na to da je šire područje tadašnje Europe trpjelo i dijelilo povijesne i društvene promjene, navedeno balzakovsko načelo realizma primjenjivo je više književnih područja. Međutim, realizam se kao književni pokret nije u jednakoj mjeri ni jednakim intenzitetom ostvario u različitim nacionalnim književnostima. U skladu s time, hoće li se pokazati dosege i slabosti hrvatskoga realizma, odnosno hoće li se utvrditi zašto se radi o slaboj produkciji i zakašnjoj pojavi, dovoljno je napraviti usporedbu s dosezima francuskog realizma.

U francuskoj se književnosti još tridesetih godina 19. stoljeća pojavila prva generacija realista, među kojima posebno mjesto zauzimaju Balzac i Stendhal, a čiju zadaću tijekom pedesetih i šezdesetih godina nastavljaju Flaubert, Monnier, Murger, Daudet, Edmond i Giles Goncourt. Nasljeđe koje su francuski romanopisci vukli od europskog romantizma bila je dobra podloga za snažan razvitak realističke misli. Francuski je romantizam, naime, sa sobom nosio *snažan pečat realnosti*, što se očitovalo ne samo u umjetnosti, kroz individualistički odnos čovjeka prema prirodi i društvu, nego i u povijesti, kroz brojne ondašnje revolucije (Polanšćak 1972: 62, 63). Nova tendencija, koja je u srži nosila ideju oslikavanja francuskog društva 19. stoljeća, vodila se načelom već izrečenim Balzacovom mišlju – stvarnost treba opisati bez suvišnih dodavanja i ublažavanja, *stenografski* bilježiti dijaloge i *fotografski* slikati likove, pri čemu se kao najvažniji faktor nameće piščev dar zapažanja (Novaković 1981: 23). U tematskom je smislu to načelo podrazumijevalo precizno prikazivanje francuskog društva, zbog čega se u djelima počinju opisivati prizori iz svakodnevnog života malograđanina te tipovi malograđanina i seljaka, što je značilo da osim viših klasa, u književnost ulaze i niže klase, i to ne samo kao likovi nego i kao čitatelji. Balzac je u tom poduhvatu prednjačio pred ostalim piscima francuskog realizma. U okviru svoje *Ljudske komedije* (*La Comédie humaine*) napisao je 79 romana i pripovijedaka⁸, odnosno studija o običajima 19. stoljeća, podijeljenih na Analitičke studije, Filozofske studije i Studije društvenog života, kojima čitatelja vodi kroz sve slojeve francuskog društva polovicom 19. stoljeća:

„Fascinirala ga je zamisao da književnost prirodoznanstvenim metodama provede tako reći inventarizaciju tipičnih oblika ljudskog ponašanja, odnosa prema ljudima, klasnih struktura, i

⁷ Sličnu, ako ne i istu misao izrekao je Champfleury: „Ja pišem ono što te klase ne bi bile u stanju da napišu: ja sam samo njihov tumač“. Njegov je stav prema umjetnosti oblikovao imperativ za iskrenošću – umjetnik, naime, bez izmjena mora prikazivati ono što je vidio (Novaković 1981: 23, 24).

⁸ Balzacova je prvotna namjera bila u sklopu *Ljudske komedije* napisati 137 djela.

tako dalje. No tu zamisao stalno prati svijest o bitnoj razlici: čovjek stvara povijest, mijenja svoje običaje i odnose, izrazito je mobilan u usporedbi s navikama većine životinja. Stoga je sustavan pogled na oblike ljudskog društva uvijek rezultat određenog, zatečenog stanja odnosno konkretnog iskustva (...), a nipošto razvrstavanje za sva zamisliva vremena. Ukratko, Balzac govori o fenotipu, a ne o genotipu“ (Žmegač 2004: 188).

Iz takvog će se zadatka stvoriti opus koji se s razlogom smatra impetusom čitavog francuskog realizma. Opisujući klasnu strukturu ondašnjeg Pariza, Balzac će u književnosti dovesti likove poput Goriota, gospođe Vauquer i Eugènea de Rastignaca, stavljajući time u korice jedne knjige oca koji osiromašuje zbog kćeri koje svim silama hoće za sebe ostvariti život na visokoj nozi, malograđanku koja 40 godina upravlja istim salonom te Rastignaca⁹, koji od naivnog provincijalnog mladca izrasta u pohlepnu figuru željnu društvenog ugleda. Iako će se likovi premještati iz jednog Balzacova djela u drugo, žarišnom točkom uvijek mu ostaju bogataši i siromasi, bludnice, malograđani, studenti, ljudi kojima je u interesu stjecanje novca i afirmiranje ili poboljšanje vlastitog statusa i uloge u francuskom društvu.

Iako Balzacovim stvaralaštvom vlada metoda plastičnog prikazivanja francuskog društva i njemu pripadajućih klasa, treba uzeti u obzir da on ne napušta ulogu pisca kao modelara zbilje. U skladu s time, njegovo djelo ostaje književnom tvorevinom koje služi kao simulakrum stvarnosti, jer ono nije u mogućnosti striktno prenijeti zbilju¹⁰. Žmegačevim riječima (2004: 179), novina Balzaca i ostalih romanopisaca njegova vremena nije u „apstraktnom načelu koje traži privrženost zbilji općenito“, nego je novina u tome što se umjetničko oblikovanje romana i prikazivanje društva u književnosti smatra jednom vrstom znanstvenog otkrivanja i znanstvene spoznaje – time pisac postaje kako zabavljač čitatelja tako i kroničar, povjesničar, medicinar i sociolog. Na koncu, kad je riječ o urbanoj tematici, uzme li se u obzir da se Balzac naziva *prvim velikim pjesnikom velegradskih prostora* (Polanšćak 1972: 74), gigantski obujam njegova rada osvjetljuje relativno slabu produkciju urbane tematike u čitavoj hrvatskoj realističkoj struji.

*

Iako se hrvatska književnost tijekom 19. stoljeća po svom opsegu teško može usporediti s europskim tekovinama, s njima je dijelila tematske interese, i to prvenstveno s

⁹ Lik mladoga studenata Rastignaca koji iz provincije dolazi u grad često se pojavljuje u *Ljudskoj komediji* (Polanšćak 1972: 81).

¹⁰ Upravo su na tome u sljedećem naraštaju inzistirali naturalisti (Žmegač 2004: 193).

francuskim *fin-de-siècleom*. Osim zajedničkih tema poput propadanja plemstva, školovanja provincijalne djece u gradovima te odnosa selo-grad (Durić 2009: 83), hrvatski je realizam s francuskom tradicijom s kraja 19. stoljeća dijelio i pojam *propadanja*, koji je poslužio kao opći označitelj sudbine likova koji su izmješteni iz svoga prirodnog okruženja te u gradu propadaju psihički, a katkad i fizički. Pojam *dégénérescence*, preuzet iz medicinske terminologije, pojavio se u francuskoj književnosti kao biološka metafora koja je služila piscima za ukazivanje raznih moralnih i socijalnih bolesti modernoga društva, odnosno za teoretiziranje socijalnog propadanja francuskog društva u prvim desetljećima Treće Francuske Republike (1870-1940), a posebno se u *fin-de-siècleu* takav diskurs uvodio u literaturu (Belot 2013). Hrvatska književnost realizma preuzima pojam propadanja i primjenjuje ga na likove koji pripadaju urbanoj tematici, odnosno na one koji su s njom nastali. Kad bismo htjeli tipološki podijeliti priče o propalim junacima, mogli bismo se osloniti na dva modela koji objašnjavaju uzroke neuspjeha i otuđivanja (Žmegač 2001: 69). S jedne se strane uzroke propadanja objašnjava prirodnoznanstveno, darvinovski uvjetovano, kao što je slučaj s Titom Dorčićem, a s druge kao rezultat poetskog fatalizma, kao što je slučaj s Ivicom Kičmanovićem. Bez obzira na pojavu koja izaziva propadanje, likovi urbanih priča dijele isti ili sličan ishod. Proces slabljenja vlastitog identiteta do konačne propasti u književnost je ušao sa Šenoininim *Prijanom Lovrom*, a nastavio se, osim sa spomenutima Dorčićem i Kičmanovićem, u nizu paradigmatičkih likova kao što su Novakovi Pavao Šegota i Nikola Baretić ili Nehajevljevi Đuro Andrijašević i Fran Mirković.

Bitno je i pitanje forme kroz koju se urbana tematika ostvarivala. Iako su europski i hrvatski realizam dijelili interes za motive i teme, razlikovali su se po književnim vrstama kroz koje je urbanitet opisivan. Naime, dok je roman bio popularan u Francuskoj, pravih *gradskih romana* u hrvatskoj književnosti nema sve do razdoblja moderne¹¹, odnosno, paradigmatičkog djela koji se bavi urbanitetom nema sve do pojave novele *Veliki grad* Milutina Cihlara Nehajeva (Nemec 2010: 14). U hrvatskom je realizmu grad tematiziran kao prostor u kojemu se odvija priča, bilo kroz romane, bilo kroz kraće književne vrste. Međutim, iako se ne može osporiti uspješnost pojedinih novela u opisu grada, kao što je primjerice Novakova *Iz velegradskog podzemlja*, roman, u skladu s europskom tradicijom, zauzima čvrsto mjesto zbog svoje sposobnosti u reprezentaciji *klase* (Markels 2003: 47). Realistički roman zbog svoje referencijalne snage prenošenja priče ne reproducira u doslovnom smislu

¹¹ U moderni su ipak bili popularni kraći oblici, kao što su novele, drame, putopisi, feljtoni, pisma i prozni fragmenti (Nemec 2010: 14).

socijalno iskustvo, ali služi kao pouzdani model simulakrura tog iskustva. Zato u realizmu, kako u francuskom tako i u hrvatskom, na osobit način na vidjelo izlazi modelirajuća narav pisanja (Žmegač 2004: 195). S obzirom na to, roman će se pokazati plodnim u tematiziranju *političkih, nacionalnih i socijalnih problema* (Nemec 1998: 11), odnosno, u kontekstu urbane tematike, pokazat će veliku potenciju¹² za opisivanje klasnih odnosa, ekonomskih procesa, novih društvenih slojeva na razmeđu sela i grada te urbanog iskustva. U tom okviru, Kovačićeva inovativnost unutar hrvatskog realizma ne odnosi se samo na urbanu tematiku nego i na činjenicu da opsegom romana *U registraturi* prednjači pred drugim piscima. Naime, Kovačiću su je tek takva šira forma mogla stvoriti dovoljno mjesta za njegovu stvaralačku potenciju i talent za opažanje društvenih tekovina, zbog čega je njegova spisateljska sposobnost mogla dobiti maha u beletrističkim žanrovima (Šicel 1984: 99).

Poseban je doprinos urbanoj tematici u hrvatskom realizmu obilježio i osobni odnos pisaca prema gradskim sredinama. Nemecovim riječima (2010), autorima realizma zajedničko je provincijalno podrijetlo te školovanje i boravak u Zagrebu ili većim europskim središtima. Iskustvo koje su stekli, primjerice, Vjenceslav Novak u Pragu, Josip Eugen Tomić u Grazu, Ksaver Šandor Gjalski u Beču te Eugen Kumičić u Parizu rezultiralo je odbojnošću prema gradskoj sredini, neprilagođenošću, negativnim stavom, zbog čega se grad kao poprište duševnih kriza u njihova djela transponirao kao svojevrsni *locus terribilis*. Selo se, naspram tome, poimalo kao arkadijsko mjesto koje vraća u *čistoću identiteta* (*ibidem*: 7). Europski su gradovi, posebice Beč i Pariz¹³, imali bitnu ulogu u stvaranju urbanog iskustva jer, kako je vidljivo iz prikaza društvenog, gospodarskog i političkog stanja tijekom 19. stoljeća, na području današnje Hrvatske veći gradovi tada još nisu postojali.

Hrvatski se realizam, u konačnici, hranio kako društvenim mijenama tijekom 19. stoljeća tako i osobnim iskustvima pisaca koji su na vlastitoj koži iskusili izmještenost iz

¹² U kolikoj je mjeri roman snažan instrument pokazuje Nemec (1998: 10, 11), ističući važnost programatskog teksta Milana Šarića. U tekstu naslovljenom *Hrvatska književnost* Šarić je ukazao kako „roman najbolje uspijeva ako pokazuje suvremeni socijalni život, vanjske doživljaje i duševni život svojih suvremenika. On mora biti »društvena psihologija« jer na taj način »može bolje djelovati na društvo negoli ikoja druga kritika društva, jer ne podaje samo čina, nego i tumači, dok običnoj kritici to nije moguće«.

¹³ A. G. Matoš petogodišnjim je boravkom u Parizu afirmirao njegovu inspirativnu ulogu. Pod utjecajem francuskih parnasovaca, Baudelaire, G. de Maupassanta, P. Mériméa, A. Sainte-Beuvea i E. A. Poea u svoja je književna djela upisao lik *flâneura*, dokonog šetača na kojega ulica i mnoštvo ljudi djeluju *stimulativno* (Nemec 2010: 75).

seoskih sredina i boravljenje u otuđujućim velegradovima. Dakle, sa šenoinskim nasljeđem, europskom tradicijom kao popudbinom, te sa iskustvom novih društvenih previranja, na književnoj realističkoj sceni osnažuje se urbana tematika, odnos sela i grada, odnosno novi društveni odnosi i slojevi koji su migriranjem nastali. Problematiziranje *otuđenosti*, *distanciranosti* i *drugosti* postat će temeljnim pitanjem bez kojega nema razumijevanja opisa grada u djelima hrvatskih realista (Durić 2009: 83). Iako se, dakle, u razdoblju realizma stvara klica urbane tematike, treba imati na umu da se ona afirmira tek devedesetih godina 19. stoljeća, da puni zamah dobiva tek u modernizmu, a plodnom književnom temom ostaje do danas.

4. Mjesto romana *U registraturi* u razdoblju realizma

U kontekstu hrvatskog realizma, književna su djela o odnosu sela i grada, odnosno o urbanoj tematici, ostala u malom broju. Među piscima i djelima ističu se Ksaver Šandor Gjalski s djelima *Na rođenoj grudi* i *U novom dvoru*, Josip Kozarac s *Mrtvim kapitalima* i novelom *Rodu u pohodu*, potom Eugen Kumičić s *Olgom i Linom* i *Gospođom Sabinom*, te Vjenceslav Novak, čija djela nose imena glavnih likova, iskorijenjenih intelektualaca – *Pavao Šegota*, *Nikola Baretić* i *Tito Dorčić*. Unutar rastuće teme koja se bavi urbanom tematikom, Ante Kovačić se afirmira kao začetnik nove urbane paradigme. Svojim romanom *U registraturi*, koje će u povijesti književnosti ostvariti vlastito mjesto kao nulta točka modernoga romana, Kovačić uvodi u realizam snažnu socijalnu kritiku (Selaković 1962: 19). Odnosno, odmakom od romantičarske tradicije koja je društveni život prikazivala u idealiziranom obliku, dobiva prostor za prikazivanje klasnih odnosa i teškoća pri uklapanju pripadnika jedne klase u drugu. Kovačićeva je inovativnost u skladu s tadašnjim europskim tekovinama. On napušta ideju po kojoj književnost mora biti u službi prikazivanja ideala i preuzima onu po kojoj je cilj književnosti bavljenje onim što supsumiramo pod *estetiku rugobe* – kritizirati društveni i politički život, ocrtati njihove nedostatke kroz djelo koje je *društveno* i *socijalno* angažirano (Šicel 1984: 90). U skladu s vlastitim poimanjem zadaće književnosti te osobnim životnim iskustvom koje ga je selilo od Oplaznika i Celina do Karlovca i Zagreba, pritom bez mogućnosti napredovanja i osiguravanja stabilnije ekonomske situacije, Kovačićev se književni fokus oblikuje u traganje za socijalnim uzrocima društvenih prilika, zbog čega je naposljetku kao bitnu temu vlastita stvaralaštva postavio odnos između sela i grada (Šicel 1984: 107), odnosno između građanske i seljačke klase.

Roman *U registraturi*, objavljivan u dijelovima u *Vijencu* tijekom 1888. godine¹⁴, dobar je primjer utjecaja europske realističke tradicije na hrvatsku književnost 19. stoljeća. S francuskim realizmom, odnosno Balzacom, *U registraturi* dijeli motiv prijelaza mladoga čovjeka sa sela u grad. Međutim, pritom je važno istaknuti razliku između Rastignacova i Kičmanovićevega puta – iako su oba lika provincijalnoga podrijetla i iz istih poriva dolaze u

¹⁴ Tijekom objavljivanja se roman cenzurirao, a tome je posredovao *Katolički list*. U službenom je kaptolskom glasilu Antun Bauer osudio *U registraturi* kao nemoralno djelo (Selaković 1962: 16), nakon čega je tadašnji urednik *Vijenca* Vjekoslav Klaić vlastoručno skratio zadnja dva poglavlja, kako bi što prije završio s njegovim izdavanjem (Jelčić 1971: 38; Usp. Frangeš i Živančević 1975: 405).

grad, kod Rastignaca razvoj ličnosti završava uklapanjem u habitus francuskoga društva. U tom je smislu Balzac ispunio imperativ *Bildungsromana* i pokazao kroz Rastignaca kako se individualno uklapa u društvene norme, odnosno kako se formiranje čovjeka poklapa s njegovom integracijom u društvo (Moreti 2000: 427). S obzirom na to da se razvoj Kičmanovićeve lika kreće u drugačijem smjeru, ovime se pokazuje i zašto se *U registraturi* ne može u potpunosti svrstati pod klasični *Bildungsroman*. Kad se govori o tipskoj srodnosti, *U registraturi* mnogo više duguje formi *Entwicklungsromana* njemačke realističke tradicije u kojima se fabula temelji na razvoju jednoga lika, odnosno na subjektivnom nastajanju individualnosti. Ne manji utjecaj na Kovačićeve opise djetinjstva, siromaštva i očuđenja¹⁵ imali su Charles Dickens i Dostojevski. U svakom slučaju, oblikovanje teme romana dugujemo i Kovačiću svojstvenom oponiranjju dotadašnjim književnim konvencijama, odnosno u formalnom i sadržajnom obračunu s romantičarskom tradicijom (Šicel 2003: 135). Naime, inovacije na formalnoj razini odnose se na razlomljenu, fragmentarno razmještenu strukturu romana, dok se osporavanje na sadržajnoj razini odnosi na antitetičnost koja se provlači kroz roman, a najbolje se ogleda upravo u sukobu sela i grada kao glavnoj temi. Uz suprotstavljene vedutne opise grada i sela, Kovačić će u antitetični odnos staviti i likove – gradska će se gospoda suprotstaviti Kanoniku, Zgubidanu i ostalim seljacima *stare korenike*.

Osobitost njegova literarnog poduhvata pokazat će se u istaknutom talentu za zapažanje društvenih promjena i odnosa, odnosno u sposobnosti realističkog i naturalističkog prikazivanja čovjeka kao subjekta određenog društveno-klasnim sukobima (Šicel 1984: 27), a ono što čini temelj Kovačićeve likovima jest egzistencija prepuštena čistom fatumu kao *jedinoj sili koja tim kaosom ravna* (Frangeš 1986: 212). U toj će se plejadi likova istaknuti Ivica Kičmanović, koji će kao paradigmatički lik iskorijenjenoga intelektualca zapečatiti svoje mjesto ne samo u Kovačićevu romanu nego i u tradiciji urbane tematike koja je poslije njega vladala književnom scenom. Kovačić je, dakle, u kontekstu literarnog prikaza odnosa između sela i grada važan stoga što je uspješno prikazao problematiku, kreirajući u njoj portrete likova koji su prolazili *složene socijalne procese*: u prvom su redu to seljaci, poluinteligencija, građani i propalo plemstvo (Šicel 1984: 136).

¹⁵ Viktor B. Šklovski uveo je u ruski formalizam pojam očuđenja, koji se odnosio na začuđenje koje izaziva određeni književni postupak. Iako se pojam može promatrati u jezičnom okviru, isprva se shvaćao u psihološkom smislu kao reakcija na neobičnu sliku, uporabu riječi ili perspektivu pripovjedača (Solar 2011: 338).

5. Kičmanovićeovski kompleks na razmeđu sela i grada

Analiziranje priče o Ivici Kičmanoviću, iskorijenjenom intelektualcu na razmeđu sela i grada, podrazumijeva više fokalnih točaka kroz koje se pokazuju mogući uzroci njegove izmještenosti, neprilagođenosti i konačne propasti. Iako je u prvom redu za analizu lika iskorijenjenog intelektualca bitna njegova vezanost za mjesto, odnosno ukorijenjenost u seoski prostor i habitus, te nemogućnost prilagođavanja gradskoj sredini, u romanu *U registraturi* važnijim će se pokazati Kičmanovićev pasivan odnos prema zbilji, događajima i odlukama, a u jednakoj će mjeri i sami likovi, bilo seoski bilo gradski, imati utjecaja na razvoj događaja i konačni krah. U skladu s tradicijom realističkih djela hrvatske književnosti, Kovačić će gradsko i seosko središte u svoje djelo upisati kao poprište zbivanja. Kičmanovićeve odnose s likovima koji se u tim okružjima pojavljuju, te predstavljaju nositelje običaja i osobina koje su mjesno određene, postaviti će kao ključan čimbenik protagonistove propasti.

Podlogu narativa romana *U registraturi* čini vezanost uz mjesto (*place attachment*), što uključuje višestruki aspekt povezanosti između čovjeka i mjesta. U prvome se redu radi o povezanosti putem emocija, a potom i o povezanosti preko spoznaje i prakse, odnosno djelovanja i ponašanja (Low i Altman 1992: 4; Low 1992: 165). Emotivni i praktični odnosi bitni su u kontekstu urbane tematike zato što čovjek, vladajući prostorom putem emocionalnog odnošenja i svakodnevnih praksi, prostor pretvara u vlastito *mjesto*, čime ono postaje dijelom njegova identiteta koje ga oblikuje i uvjetuje. U odnosu prema određenom prostoru, uslijed čega se razvijaju i osjećaj mjesta i emotivna povezanost s njime, krucijalnu ulogu ima *osobno iskustvo* (Rubinstein i Parmelee 1992: 146), što znači da čovjek prisvaja prostor i čini ga vlastitim mjestom isključivo preko osobnih praksi i osjećaja. Osjećaj se mjesta, dakle, razvija kako pod subjektivnim iskustvom prostora tako i pod njegovim objektivnim karakteristikama, što znači da je povezanost s pojedinim mjestom određena ne samo individualnom nego i društvenom dimenzijom. Te dvije dimenzije, kao i procesi koji se uz njih vežu, supostoje. Točnije, njihova je priroda dijalektička, što pretpostavlja činjenicu da ni u jednom trenutku ni individualna ni društvena dimenzija ne dominiraju, ali zajedno tvore jedinstveno iskustvo koje s vremenom i izmjenom životnih situacija varira. Pronalaženje svojstvenog mjesta u određenom prostoru, konačno, odlikuje *stabilnost* koja se očituje u ekvilibričnoj vezi čovjek s njegovom okolinom, u prvom redu s njegovim domom i njegovom

zajednicom (Brown i Perkins 1992: 281). S obzirom na to da je društvena dimenzija prostora jednako važna kao individualni odnos prema njemu, u kontekstu romana *U registraturi* se (ne)povezanost s mjestom očituje u Kičmanovićevu odnosu prema seoskim i gradskim figurama te predstavlja ishodišnu točku od koje treba krenuti u analizu. Naime, Kičmanović ne samo da dolaskom u grad ne uspijeva prostor prisvojiti kao vlastito mjesto nego mu isto postaje nemoguće povratkom na selo. Njegova izmještenost iz seoskoga okruženja i nemogućnost uklapanja u grad pokazuju se kroz njegovo emotivno i funkcionalno (ne)snalaženje u prostoru, čime se poremećuje stabilan odnos s okolinom.

Osim što izmjena životnih prostora daje svoj pečat na Kičmanovićevo propadanje, važnu stavku čini i njegov pasivni odnos prema ljudima koji ga okružuju. Kičmanović se, naime, u raznim situacijama prepušta fatumu i odlukama drugih, zbog čega se s pravom može utvrditi da se simbolika njegova prezimena – „jedan *kičmanović* među *beskičmenjakovićima*“ – može potencijalno shvatiti na ironičan način (Jelčić 1971: 21). Problem u Kičmanovićevu slučaju nisu poslušnost i poštovanje prema ocu u trenutku kada ga Zgubidan odlučuje poslati na školovanje u grad, ni podčinjavanje iz straha pred kumordinarom Žoržem tijekom prvih dana boravka u gradu. Problem, naspram tome, nastaje u trenutku kada je Kičmanović godinama i iskustvom dovoljno zreo, ali se svejedno pasivno i podložno pokorava prvo kumordinaru Žoržu, a potom i Zgubidanu i Lauri. Doduše, Kičmanović ostaje jedinim likom nad kojime sama Laura ne uspijeva ostvariti kontrolu (Zovko 2014: 71), no zbog pokoravanja s njegove strane njegov kraj doista postaje rezultatom poetskog fatalizma.

Dakle, za razotkrivanje kompleksnosti i vjerodostojnosti tvrdnje o Kičmanovićevu *beskičmenjaštvu*, potrebno je ukazati na ruralne i urbane elemente pod kojima se tvori i rastače njegov identitet. U osnovi njegove povezanosti sa seoskim okruženjem stoji percepcija sela, doživljaj njegova djetinjstva te odnosi s ocem Zgubidanom i susjedom Kanonikom. Za Kičmanovićevu percepciju gradskog okruženja od velike je važnosti njegov prvi susret s gradom, odnosno prva večer s kumordinarom Žoržem kod Mecene. Tim je događajem Kovačić uputio na razlike u odnosu na seosko okruženje, razlike u mentalitetima te novine koje Kičmanović nije mogao ni slutiti. Osim kumordinara Žorža, središnjim likom u gradskom kontekstu pokazat će se i Laura, pri čemu će se njihove uloge kasnije transponirati i u seoski okvir. Njih troje zajedno će stvoriti splet unutar kojega se dalje razvija Kičmanovićeva putanja.

5.1. Selo

Kad je riječ o oblikovanju i razvoju Kičmanovićeve osobnosti i identiteta, seoska sredina u romanu *U registraturi* neupitno ima ishodišnu ulogu. Uzevši u obzir da Kovačić u osnovu romana postavlja svijest o Kičmanoviću kao socijalno-psihološkom biću (Flaker 1976: 18), time daje na važnosti ideji da je čovjek uvjetovan vlastitim podrijetlom, pa i ukazuje na to da Kičmanovića rodna okolina uvjetuje na dvostruki način. Međutim, treba razgraničiti dolazi li to hereditarno obilježje do izražaja tek u kontekstu grada, kada se protagonist susreće sa suprotnim svijetom, ili pak seoski kompleks sam u sebi ima potencijal stvaranja Kičmanovićeve psihičke propasti. Tvrditi da Kovačić kao motiv njegove tragedije postavlja upravo njegove seljačko podrijetlo bilo bi preuzetno, no pokazat će se da idilična okolina nije baš posve idilična.

U skladu s romantičarskom tradicijom, Kovačić kroz Kičmanovićevu vizuru selo prikazuje kao mjesto nepomućene idile. Do izražaja to dolazi prvo u naraciji o djetinjstvu, u Kičmanovićevim sjećanjima na selo za vrijeme boravka u gradu, a potom i u naraciji o uskršnjem izletu, prilikom kojega on ponovno proživljava ugodan osjećaj duha obiteljskog doma i poznatog okružja. Romantičarski oblikovan prikaz sela naglašen je kroz njegovu razliku u odnosu na grad. Kovačić, kao i većina hrvatskih realista, time impostira tezu da seosko okruženje označava povratak *prirodi i istinskim životnim vrijednostima*, dok grad označava nepoznato i nelagodno mjesto na kojemu takve vrijednosti pod raznim utjecajima dolaze u pitanje (Durić 2009: 88). Kovačić, dakle, opisima suprotstavljenih sredina u romanu potvrđuje vlastiti stav o gradu kao *leglu svih zala* te o selu kao *utočištu moralne čistoće*, i to time što izraz postaje sentimentalnijim čim je izraz o potonjem (Flaker 1976: 187, 188). U najboljem se svjetlu to vidi kroz Kičmanovićeve doživljaje i *mjesto* koje on zauzima u rodnom kraju. Kod Kičmanovića se kao bitna stavka pozitivnog vrednovanja vlastita identiteta pokazuje njegova *kontrola* nad fizičkom okolinom (Cooper 1992: 88). Naime, boravak u poznatome obiteljskom mikrokozmosu stvara ugodan osjećaj pripadanja i stabilnosti, bez obzira na to što se radi o skućenom prostoru:

„Seljačka se naša kolibica sastoji polovinom od velike, četverouglaste sobe s ogromnom peći, na kojoj u čičoj zimi svi spavamo, a polovinom od pregrade za blago, perad i druge sitnarije. Ne nalazi se u selu, nego na visokom samotnom brežuljku, obraslu na istočnoj strani šumom i

borovicom, a na zapadnoj vinogradom. Tako su i druge seljačke kućice rastepene naokolo“ (Kovačić 2004: 11).

U obiteljskom se pak okruženju sigurnost stvara kroz Kičmanovićeve čvrste odnose sa roditeljima te braćom i sestrama, zbog čega on tijekom posjeta selu na Uskrs osjeća da je „ovdje opet među svojim ljudima, uz svoju majku, braću i sestre“ (Kovačić 2004: 243). Štoviše, on se *topi od milja* kada pomisli na to da će ponovno proživjeti ono što je sačuvao kao uspomenu o seljačkom životu. Ne manje važnu ulogu također čine obiteljske i kulturne prakse kroz koje se pokazuje genealoška povezanost s mjestom (Low 1992: 169). Na selu se, naime, perpetuiraju običaji koji povezuju stanovništvo, pa samim time stvaraju osjećaj nepomućene stabilnosti i ukotvljenosti u kulturu – „Žene su polazile u pohode na razgovore, muškarci na pilo, a djeca na igranke“ (Kovačić 2004: 11). Običajnost se također vidi u dječjim odnosima i spremnosti na dijeljenje: „Ivica stade dijeliti kolače Martici, Mati i Dorici, na što su se počeli primicati i drugi pastiri, najprije plaho i postidno, a onda sve smjelije... Sada djeca razlomiše svoje kolače i bratski porazdijeliše među pastire“ (*ibidem*: 248).

Isti se osjećaj prisnosti prepoznaje u Kičmanovićevoj povezanosti s *fysisom* u djetinjstvu – „I dođe jesen... Ja opet zdrav i veseo i puni me bregovi bijahu. Svaku pticu poznavah u šumici kraj kuće, sa svakim stablom razgovarah“ (*ibidem*: 17). Za Uskrs se Kičmanović divi bistroj vodi i brđanskom zraku, nakon čega ustanovljuje da to vrijedi više nego *gradske tamnice* i *kužni gradski mirisi* – „Ah, kako mi je milo i ugodno, da znate, u tom našem brđanskom zelenilu... I tada se svega sjećam; svaki grm, svako stabalce, svaka jaruga i uvalica budi u meni krasne i slatke uspomene!“ (*ibidem*: 244), a pri uskršnjem posjetu selu ponavlja se osjećaj bliskosti sa prirodom: „Ivica se već spustio niz brijeg. On razgovara sa svakom travkom, sa svakim grmom, sa svakom izdubinom, sa svakim puteljkom, što se vijuga nizbrdo u doline, šumice, pa onda dalje na druga susjedna brda... Sve su to njegovi stari znanci. I sve mu je sada manje, putelji kraći...“ (*ibidem*: 246). Kičmanović, dakle, sa seljacima i seoskim okruženjem uspostavlja funkcionalni i emocionalni odnos – prvi se ogleda u kompatibilnosti između seoske prirode i njegovih potreba¹⁶, a drugi u osjećaju sigurnosti i poznatosti koji Kičmanović poistovjećuje s vlastitim identitetom, odnosno

¹⁶ Pojam funkcionalnog odnosa opisan je u suvremenim kulturnoantropološkim tekovinama kulture i društva. Takva se vrsta odnosa ne odlikuje emotivnim vezama, nego kroz *racionalni izbor* koji čovjek donosi kada bira sebi mjesto za život (Gulin-Zrnić 2009). Razlika je u odnosu na Kičmanovićev slučaj to što on nema mogućnost odabira mjesta koje bi njemu bilo dobro za boravljenje, ali vidljivo je da njegovom boljem funkcioniranju više odgovara selo nego grad.

postavlja ga kao bitnu identitetsku crtu. Zbog toga se Kičmanovićeva veza sa seoskom sredinom pokazuje kao *prirodna* (Malkki 1992: 27), a odlazak sa sela kao iskorjenjivanje iz autohtonog, domaćeg, prirodnog tla, što prati crna slutnja:

„U sumraku istog dneva sjedio je moj otac na travi. Ja se zagledah u zvjezdano nebo. Nekakva strava, zamaglica, drhat obuzme mi čitavo biće... Primakoh se do očeve žuljevite i hrapave ruke, obuhvatih je te je stadoh cjelivati i kvasiti vrućim suzama... otac ih je oćutio, ali je smrknut šutio kano mermer-kamen. A kada sam pošao na počinak prizvala me majka k sebi, objumila mi objema rukama glavu te je gorka zaridala: – Oh, zar će mi te doista gospoda oćeti? Ivica moj!... Joj, kako je to okrutno... Pa se natiskahu do mene malena braća i sestrice, te me stadoše grabiti za košulju i vući k sebi kano da me otimlju i ne puštaju... Oni sami nijesu znali zašto tako rade, ali osjetih da im drhtahu ručice; jesu li doista ti maleni mudraci spadali među one blažene koji ne znadu šta čine?...“ (Kovačić 2004: 45).

Na selu, međutim, pogleda li se iz druge vizure, situacija nije u potpunosti idilična. Iako fizička blizina poznatih ljudi, susjedstvo, prisni odnosi i obiteljske veze tvore određenu sigurnost, nerijetko se ekvilibrij pomuti. Prema Jelčiću (1971: 33), razlike u poimanju seoske i gradske sredine u romanu ne treba uzimati toliko oštro:

„Kovačić nema puno povjerenja ni u seljaka kao pojedinca ni u seljački stalež. U njegovu romanu dana je gusta i mračna, crna slika grada i gradske inteligencije (i »inteligencije«), ali nam valja odmah primijetiti da ni u njegovoj slici sela, među seljacima, nije sve u najboljem redu. Kovačić primjećuje i veoma istančano nijansira sve intenzitete poslovičnoga hrvatskog »jala«, zavisti i zlobe što u odnosima između Jožice Zgubidana i njegova susjeda Malog kanonika struje naizmjenično u oba smjera, ovisno o trenutnim uspjesima ili prednostima jednoga ili drugoga; uočava ih ne samo u otvorenim manifestacijama nego i naslućuje u stanjima mimikrije. Nije mu ostala skrivena pohlepa tipova kao što je Medonić, nesavjesnost i lakovjernost seljaka (npr. starca koji prati Doricu u plemićki dom i zbog čaše vina zaboravlja na svoju dužnost), izgubljenost, iskorijenjenost, pa – ako baš hoćete, reći ću – i otuđenost onih koji su, kao »kanonikov« Miha, napustivši rodni rom i tradicionalni život predaka, ostali negdje na pola puta, bez čvrstog oslonca u životu, negdje između sela, koje su napustili i prezreli, i grada, koji ih nikada nije sasvim prihvatio, a još manje posvojio“.

Na vidjelo izlaze međuljudske raspre, kao što je slučaj sa seoskim ženama koje se „vrlo često svađaju, a katkad i počupaju, nadvikujući jedna drugu s protivnih bregova“ (Kovačić 2004: 11), pa nadalje netrpeljivost između susjeda, kao što je slučaj sa Zgubidanom i Kanonikom, te dječje razmirice koje Kovačić opisuje kroz svađe između Kičmanovića, Mihe i Perice. Seoski se sloj u romanu odlikuje *društvenošću* i *solidarnošću*, ali također se može promatrati kao

izvor lošeg ponašanja i nepristojnosti odnosa (Gulin Zrnčić 2009: 108). Surovost seoske sredine posebno će na vidjelo izaći kroz odnos seljaka prema Kičmanoviću nakon njegova protjerivanja iz Mecenina doma. Predrasude se vide ne samo u seoskom ogovaranju i prozivanju zbog propalog školovanja nego i u ponavljanju nediskurzivnih praksi koje su u djetinjstvu pokazivale povezanost sa obitelji. Primjerice, dok je u opisima Kičmanovićevih mlađih dana idilično mjesto zauzimalo blagovanje u roditeljskom domu, po njegovom mu se povratku majka usteže dati domaće pogače: „ – Oj, dragiću moj! Neće li ona biti preprosta za tebe? Ta u nas nema ni meda ni sladora – kako je svega toga na pregršte tamo u velikoj varoši“ (Kovačić 2004: 245). U istoj ga prilici ponovno upozorava: „Eto Ivice, to je tvoj! Gledaj samo kako je rumen: anđeli bi ga okusili. Pazi, pazi – ne tako hrlo da se ne opečeš! Ej, šta ćemo, tvoji prsti nijesu tako kruti kako su naši... A ruke fine i bijele, hm, dakako gospodske! Na našim žuljevima možeš vatru ložiti, pa nećemo oćutjeti!“ (*ibidem*: 246). Isti se motiv s Kičmanovićevim *bijelim rukama* ponavlja više puta u romanu, pa i u prikazu susreta s Anicom: „Kako su bijele i nježne vaše ruke! Pustite, mogle bi se i ogrepsti na moje tvrde i žilave!“ (*ibidem*: 324). Odmak prema polugospodinu vidljiv je i u rezerviranosti Kičmanovićeve sestre Marte koja upozorava Matu i Doricu da pripaze na Ivičino odijelo: „Mato! Dorice! Što se uzlepršaste? Što se uzjoguniste? Ta zamrljat ćete Ivicu! Na, netom su rovali i dubli zemlju, gradeći peći i kućice, a sada s ovakvim rukama mažete Ivicu! Zar mislite da njegovo odijelo stoji novčić ili da ga sašiše od hrastova lišća! – i ona ih stidno odrivava od Ivice“ (*ibidem*: 247). Štoviše, nakon njena upozorenja, i njih dvoje će zauzeti odmak prema Kičmanoviću: „I brat Mato pa i sestre Martica i Dorica ugibahu se Ivici, pogledavajući ga ispod oka kano da je tuđinac i kano da mu ne patri mjesto među njima“ (*ibidem*: 331).

Dakle, iako će selo za Kičmanovića ostati arkadijom, u djetinjstvu on proživljava nekoliko događaja i iskustava koji će poremetiti ravnotežu. Pod time se misli na Kičmanovićevu percepciju oca Zgubidana te na odnos sa susjedom Kanonikom, kao i na svađu koja je između njih dvojice nastala i pojavljivala se periodično kroz opise djetinjstva. Kičmanovići podvojeni osjećaji udivljenja i dječjeg razočaranja pred Zgubidanom na dobar način pokazuju kako se seoski habitus može dvojako interpretirati. Ove će veze s ljudima pokazati da Kičmanović nešto od neugodnog osjećaja nepripadanja počinje slutiti već u djetinjstvu – upravo stavljanjem naglaska na njegovo psihičko stanje, Kovačić će impostirati *U registraturi* kao ishodište kasnijeg modernog romana.

5.1.1. Zgubidan

U Kičmanovićevoj percepciji i doživljaju sela bitan sklop čini njegova obitelj. Da se radi o tradicionalnom i patrijarhalnom krugu Kovačić je pokazao u nekoliko slučajeva. Primjerice, Kičmanovićeva majka persira njegovom ocu, što *zaudara po starim zlatnim vremenima*, potom, prilikom tučnjave između Kanonika i Zgubidana, ona upozorava djecu da ne reaguju jer *japa budu već sve uredili* (Kovačić 2004: 13), a pri odluci o Kičmanovićevu odlasku u grad, ako je i imala mišljenje, nije imala previše utjecaja. Kao i većina iskorijenjenih intelektualaca koji su se morali podvrgnuti očevoj volji, Kičmanović je stoga doživljavao Zgubidana kao strogi autoritet. Dakle, o Kičmanovićevom odlasku u grad ne odlučuje ni on sam, ni njegova majka – sve to uređuju gospoda, župnik, učitelj i otac. Bez obzira na sumnje koje je imao, Zgubidan šalje Kičmanovića kumordinaru Žoržu i Meceni u grad. Svjestan da on sam ne može izaći iz klase u koju se rodio i u koju je urastao, Zgubidan hoće tu mogućnost ukazati vlastitom sinu. Pritom je u odluci prevagnulo poštovanje prema učenijim ljudima od njega i udivljenje pred gradskim bogatstvom koje je doživio u posjeti kod rodaka Jurića. Naime, kad ga je kumordinar pozvao u grad da zaradi nešto novaca težačkim poslom kod Mecene, Zgubidan se „gostio jelima i pićem kakva on nije nikada na nijednoj svadbi vidio ni mirisao“ (*ibidem*: 35). Jurićevo konativno upozorenje – *Gle, uživaj pa pamti!* – rezultiralo je Kičmanovićevim odlaskom u grad radi ostvarivanja Zgubidanovih ideala.

U dvojbi oko Kičmanovićeve upisivanja u školu Kanonik će se javiti kao glas koji takvu odluku preispituje, pritom ukazujući na to kako selo poima takve novotarije, čime najavljuje koliki će se razdor pojaviti između školovanog đaka i seoskog, težačkog habitusa: „Mi ne živimo od šaranja pera po papiru, nego ti valja ljudski huknuti u šake, pak zadrijeti plugom i motikom u tvrdu kost zemaljsku“ (*ibidem*: 22). Snuždenom Zgubidanu, koji još uvijek dvoji o novonastaloj situaciji, Kanonik uspoređuje vrijeme koje je došlo s *Antikrstom*:

„Znat će što mi ne znamo niti naši pređi: čitati i pisati! Danas su vremena takva. Došao Antikrst na svijet! (...) Naša djeca treba da su pametnija od nas: valja im znati čitati i pisati! Tako zapovijeda Antikrst! Hm, nijeste vi mene slušali... Kada su nam onoga adrapovca školnika, golišava prtena bijelonju, svraku u kaputu, naslali ovako i objesili o vrat, rekao sam ja: 'Potjerajmo ga vilama i motikama, pa se neće lje ni jednome više računati u naše brdine nositi Antikrstovo evanđelje: čitanje i pisanje! Čitaj i piši ti vragu i njegovoj materi a ne mi seljaci! (...)'“ (*ibidem*: 18).

Koristeći se tako biblijskim intertekstom, pa i repozitorijem seoskih mitova i legendi, Kanonik kroz priču o Jugićevom Franceku upozorava Zgubidana na opasnost koju školovanje i odlazak od kuće donosi. Francek je, naime, u seoskim pričama utjelovio ono što Kanonik naziva *ni gospodinom ni seljakom*, i to stoga što je navodno prilikom posjeta selu donio vražje knjige, oživio pšenični kruh, a potom i izazvao grād. *Pokvaren i udvospoljen*, Jugićev se sin nikada više nije vratio u rodni kraj. Štoviše, kasnije se odmetnuo u fratre, škribane, kartaše, ali svugdje se priča završila čarobnjaštvom i sumnjivim potezima. Isti će se primjer seoske perspektive javiti kasnije u priči o gavanu Medoniću, čijem je bogatstvu selo pripisivalo čudne poslove: „tu valja da ima vrag svoje prste, koji kupuje ljudske duše s vrećama zlata i srebra“ (*ibidem*: 215), a pričalo se i o seljaku Tomici Blažunu koji je na vlastite oči u Medonićevu podrumu vidio samoga vruga kako mu kuje novac. Primjer je također vidljiv i u slučaju Mihina bogatstva – kada dežurni seoski ogovarač Kanonik priča o njemu, govori o *čudovištima, vražjoj bedeviji, okovanom vrugu*, a takva se percepcija pokazuje i kroz riječi drugih likova: „Masna je kuća, a vele da je sada uz staroga vruga počeo i mladi kovati novce u Medonićevu podrumu... Ovoga je doveo Kanonikov Miha, “špekulant“ veći od svih Cigana na svijetu – odvrati Jaga navodeći konac što joj netom puče na vretenu“ (*ibidem*: 289).

U konačnici, pokazat će se da su Kanonikove riječi kod Zgubidana pobudile sumnju u ispravnost odluke da se sina pošalje na školovanje: „Nije meni zato teško što on odilazi. Ne, ženo, Drugo je, drugo... Kleta, crna sumnja što mi se uvija u srce kano da zmija sve dublje i dublje plazi u njega. Ženo, valjda znaš koji glasovi bruje i zuje po našim bregima“ (*ibidem*: 72). Zato se Zgubidan, iako slabašnim naporima, protivi župniku i učitelju, te im poručuje da je u ranijim vremenima otac bio gospodar vlastitome djetetu, ali bezuspješno. Kičmanovićeva majka također brine oko njegova prelaska u gradsku sredinu, pri čemu joj dvojbe proistječu iz svijesti o nerazmjeru njegovih sposobnosti i ograničenja društvenog položaja koji mu *po rođenju* pripada (Čuljat 2012: 156). Trenutak u kojemu se očekivanja o Kičmanovićevu odlasku u grad mijenjaju jest Peričin pogreb, jer u toj prilici Kičmanović potvrđuje vlastiti talent, a seoska sredina prešutno odobrava plan, što je onda i njegove roditelje dodatno ohrabrilo u naumu. Da Kičmanović ostaje u poslušnom i podložnom odnosu prema Zgubidanu, pokazat će se i kasnije u romanu, kada ga Mecena tjera iz svoga gradskog doma. U tom se trenutku Kičmanović odlučuje snaći pod svaku cijenu i protući se od nemila do nedraga ne bi li završio škole, no Zgubidan odlučuje drugačije:

„Ipak si ti moj, sine, a sve drugo je tuđe, zlobno, kivno i sebično! Nikuda mi se nećeš više probijati i mučiti! Doma ćeš ti ostati. Što znaš, znaš: sve će to dobro doći. Svoja kućica, svoja

slobodica, pa bila i u prnjavoru. Neka jadikuje naš opapučeni kumordinar, neka se kesi uvijek zlobni naš susjed, mali Kanonik: ti si dobar, marljiv i radin! Lijepo motiku i plug, grablje i vile u ruke, hitro će se ta bijela, bolesno mekana kožica na rukama ojačati i okrijepiti, i mi ćemo raditi i truditi se, pa što Bog dade!“ (Kovačić 2004: 317).

Zgubidan je neprijeporan očinski autoritet, i stoga će biti prijelomni čimbenik u kasnijem problemu s Laurom i njenom divljem braku s Kičmanovićem. Naime, kao glas koji artikulira običajnost seoske zajednice i kritizira neprihvatljiv oblik ljubavne veze, Kičmanovića će natjerati na propitivanje smisla i budućnosti te veze.

5.1.2. Kanonik

U Kičmanovićevu sjećanju na djetinjstvo živom je ostala slika fizičkog i verbalnog obračuna koji se odvio između njegova oca Zgubidana i zajedljivog susjeda Kanonika. Zgubidan, iako vesela osoba i dežurni zabavljač na seoskim okupljanjima, bio je svadljive i jezičave naravi. Nakon što ga je Kanonik jednom prilikom nazvao nadimkom koji je Jožica baštiniio još od predaka, zametnula se svađa. Kada je Zgubidan prekinuo okršaj, Kičmanović osjeti gorak okus propitivanja vlastita uzora:

„Nikako ne mogoh protumačiti zašto je moj otac onako bježao pred susjedom. U takvu razmišljanju nije mi ni na um palo da pitam samoga sebe: zašto sam i ja bježao! Ali, kako je ugodno bježati i pobjeći pred jačim dušmaninom! No moj otac, koji bijaše za mene najjači, najmudriji, najhitriji, najbogatiji od svih ljudi – ovako sva dječica misle o svojim roditeljima – što ga je snašlo da se dao u bijeg pred onim patuljastim Kanonikom? Oh, da li se on doista oćutio slabijim od njega... I ta misao me rastuži i duboko se zarije u srce. Onda me zaokupio stid: pobjegoh u šumu, tamo se isplakah i zaspah“ (Kovačić 2004: 14).

Razočaranje u oćev integritet pobuđuje u Kičmanoviću osjećaj nelagode i nestabilnosti, no to stanje se proširuje i time što Kanonik ulazi u raspru s njime samim, prozivajući ga *jarčićem Zgubidanom*, rugajući mu se tako što se i on htio uplesti u svađu. Pamćenje na taj zlobni komentar zahvaća veće razmjere u kontinuiranom odnosu koji će svoj epilog dobiti u incidentu s Kanonikovom djecom na sanjkanju. Kada je Kanonik vidio da su njegova djeca sa Kičmanovićevih sanjki pala u snijeg, on „poleti iz kuće. Njegovo lice bijaše onakvo kao i onda kadno se porvao s mojim ocem. – Ti si svemu kriv, Zgubidanoviću! – zaprašti ljut,

uhvati me iza zatiljka za košulju konopljaču i baci u najdublji snijeg. Meni bijaše kano psetancu kada jadrnika pljusnu u sredinu jaruge“ (*ibidem*: 15). Negativni Kičmanovićeви osjećaji protežu se većim dijelom opisa njegova razmišljanja, pa tako on razmatra koliko je Kanonik bio okrutan i što bi bilo da se sam nije iskobeljao iz snijega. Uslijed toga događaja i nakon prebolijevanja bolesti od nahlađenosti, Kičmanović ustanovljuje da nije prošao ni jedan dan, a da nije na susjeda pomislio, iz čega je vidljivo da je zajedno s Kanonikovim likom razoren jedan dio idealističke slike o selu.

Kako su Kanonikovi sinovi Pero i Miho bili Kičmanovićeви školski drugovi, pružilo im je to priliku pokazati mišljenje o njemu. Njihovo je ponašanje bilo uvjetovano kako preuzimanjem obrasca ponašanja od vlastita oca tako i sviješću da nisu toliko oštroomni. Bez obzira na to, vrijeđanjem pokušavaju postaviti sebe iznad Kičmanovića. Zato mu Miho upućuje riječi: „Ja bolje shvaćam i znam negoli ti. Ali ne mogu klopotati i mljeti. Tko će tebe nadjezičiti! Kao žrvanj vazda šumiš i lomaćeš!“ (*ibidem*: 27), a kada učitelj braći sugerira da za pomoć pri učenju pitaju Ivicu, u Mihe se počela rađati neka *podmukla zloba*. Kada je sam Kanonik prozreo Ivičinu intelektualnu premoć nad Perom i Mihom, on ga šibom potjera od svojih sinova, što Kičmanoviću potvrđuje stalni osjećaj da ga Kanonik nije volio, štoviše, da ga možda i prezire. Kičmanović nikome nije rekao za fizičko kažnjavanje, ali mu srce „bijaše ojađeno, a duša slomljena“ (*ibidem*: 28). Dojam susjedskih odnosa time je teži što se provlači kroz dugo vremensko razdoblje, odnosno, taj *karakterološki paralelizam* između Kanonika i Zgubidana, te Kičmanovića i Mihe provlači se kroz gotovo cijeli roman (Flaker 1976: 185), a izvjesno je da se prijezir i ogovaranje prenose i u dječje redove. Primjerice, isto će se pokazati i s najmlađim Kanonikovim djetetom godinama kasnije, nakon što se Kičmanović vrati iz grada u selo: „Jednom, dapače, kad je prolazio od kuće nizbrdo, čuo je gdje nekakav pastirski deran viče svojim drugovima: - E, e! Gledajte eno protjeranoga i profučkanoga đaka Ivicu Zgubidana! Gospodin bez gospodstva! To bijaše najmlađi sin malog Kanonika, a takve riječi o Ivici upamtio je od svog oca...“ (Kovačić 2004: 331). Da je Kanonikov odnos prema njemu naposljetku bio donekle i profetske naravi, pokazuje to što će pandan njegovim riječima kasnije pronaći u Meceni. Dobrotvor je, naime, bio vrlo zadovoljan stoga što mu je rođak Jurić otkrio Kičmanovićev obiteljski nadimak, pa ga je „često prikričao onom istom nasladom i zloradošću kako to nekad običavaše u našim bregovima susjed Kanonik“ (*ibidem*: 59).

Iako se seoski dani ne mogu apodiktčki uzeti kao početak Kičmanovićeve propasti, izvjesno je da opisani odnos s Kanonikom i Mihom ostavlja nemali trag na doživljaj rodne

grude. Skladna slika idile se zbog tih relacija rastače, pa Kičmanović nešto od svojega osjećaja nelagode već tada počinje imati.

5.2. Grad

Kovačić je o gradu i gradskoj klasi pisao i u svojim ostalim književnim djelima, odnosno u romanima *Fiškal*, *Baruničina ljubav* i *Među žabari*. Istu je temu dotaknuo i kroz svoje feljtone i članke, pa se tako iz njegova feljtona *Zagrebački kritičari* može iščitati misao o gradu koja odgovara prikazu gradske sredine u romanu *U registraturi*:

„Zagreb je dosta šarena smjesa svih mogućih elemenata. Tuj se razlijege uzvišena germanština; ondje ukočeno stupa elegantna statua parfimiranog laži-aristokratića, koj' je natakto debelu naočalinu na isprešani nos, da mu tako lasno ne opaziš šupljinu duše u praznini oka; ovdje se njiše ulicom kakav dugostasi kateketa u svilenoj mantiji, upiruć tobož' pobožne uči u zagušljivu sferu zagrebačkog zraka, mislio bi, da uvijek o bogu i anđeoskih njegovih korovih snatri, a on si tek utvara, kako se sav lahkoumni i »krasno-blijedi« zagrebački spol zaljubio u njega i u njegovu crnu mantiju“ (Kovačić 1952: 5).

Kako se u romanu *U registraturi* nigdje izrijeком ne spominje Zagreb, grad u koji Kičmanović dolazi postaje sinegdohom za sva gradska središta prema kojima je Kovačić zauzimao (negativni) kritički stav. Pokazat će se kroz analizu da je ovom slučaju grad u romanu zaista opisan kao *šarena smjesa* unutar koje se kreću *laži-aristokratići*.

Karakteristična je za opis Kičmanovićeve djetinjstva činjenica da, iako se ono prikazuje iz njegove vizure, u odlukama on nije sudjelovao. U odnosu na takav početak i na kasniji razvoj događaja, nakon dolaska u gradsku sredinu, s pravom će se utvrditi da Kičmanović ne pokreće radnju i događaje, odnosno da se ne radi o punokrvnom protagonistu romaneskne radnje (Jelčić 1971: 17). Njegova pasivnost i prepuštenost fatumu vidjet će se već u prvoj večeri kod rođaka Jurića. Jelčićevim riječima, ta epizoda nije slučajno uvrštena u siže u prvoj Kičmanovićevoj noći u gradu – ona iskazuje gubitak individualnosti, zbog čega se nadalje čini da je u romanu sve manje Kičmanovića. Od toga trenutka u pozadinu pada njegov talent, sposobnost i pamet, pa o njegovom školovanju više ne saznajemo gotovo ništa. Štoviše, u cjelini romana se njegov intelekt pokazuje samo kroz suprotstavljenost Meceni i Šajkovskom, te kroz raniji prikaz govora na Peričinu pogrebu (Mojsinović 1979: 79). Kriza

Kičmanovićeve osobnosti nastupa čim se on našao u gradskoj sredini (*ibidem*: 20), a njegov se karakter od ovoga trenutka u romanu pokazuje gnušanje prema Meceni i kroz revolt prema poluinteligentu¹⁷ Šajkovskom, kojega na Meceninij zabavi društva Poniznosti i ustrpljivosti javno proziva pravim imenom *Imbrice Špičeka iz Volovšćine*. Međutim, ponajbolje se poruga prema gradskim likovima vidi u ironiji prema kumordinaru Žoržu: „Velerodeni i visokoštovani gospodine kumordinaru! U svoj svojoj poniznosti i priklonosti donosim vaš posrebrni kovčežić. Samo se ne ljutite kako ste se netom na moju majku! Dostojte, velerodeni! – podade Ivica pola porugljivo, pola ozbiljno kovčeg gospodinu Žoržu...“ (Kovačić 2004: 237, 238).

Prvi Kičmanovićev susret s gradom obojan je očuđenjem – on ga vidi kao *čarobnu sliku vilinskog grada* o kojoj se već pripovijedalo u seoskim pričama i bajkama, a o kojoj on na prvi pogled ne može puno odgonetnuti. Ono što ga najviše začuđuje jest arhitektura, nepregledan niz građevina i ljudi na ulicama:

„Silne i strašne kuće i dvorovi... Prozori su im veći nego dvoja vrata naših seoskih potleušica. Krovova ne možeš ni zamijetiti, u tolikoj su visini. Ulice široke, čiste, potaracane kano naša crkva... Pa ta silna vreva ljudi! Tu se sretaju, tu trkaju, tamo pozdravljaju, ondje se prepiru i smiju. – Zar je danas vašar ili proštenje? – kliknem ja. – Ovdje ti je, sinko, svakoga dneva takav vašar od jutra do mraka. A u svakoj kući obitava više ljudi nego u devet naših sela... - protumači mi učitelj ... Na nas nitko ni okom ne svrnu.“ (*ibidem*: 77, 78).

Kroz vedutni je prikaz grada dana slika nepreglednosti, jer se sa svakim korakom otvara novi pogled. Kičmanović stoga grad doživljava kao otuđujuće mjesto, kao pokretnu masu u kojoj se čovjek lako gubi, odnosno kao *nehuman prostor* ili *odsutnu prirodu* (Nemec 2010: 53). Pitajući se je li se našao u gradu u vrijeme vašara ili proštenja, on nevino pozdravlja ljude kako je to običavao na selu, čime Kovačić na dobar način pokazuje razliku u svakodnevnicima između sela i grada. Na selu su odnosi ograničeni manjim brojem ljudi, zbog čega stanovništvo može održavati prisne veze i bliskost. Primjerice, u romanu *U registraturi* je to pokazano kroz zajedničke običaje koje dijele žene, muškarci i djeca, pa i kroz susjedske odnose, zajedničke odlaske u crkvu, krčmu, te ostale kulturne prakse. U gradu su, međutim, takve bliske veze neostvarive, pa ne iznenađuje da Kičmanoviću na pozdrav prolaznici odgovaraju ruganjem:

¹⁷ Maštrović navodi da je Antun Barac u Kovačićevim djelima, osim likova seljaka, đaka i intelektualaca, uočio osobit tip lika koje naziva *poluinteligentom*, a kojemu odgovara Imbrica Špiček (2009: 390).

„A ja neprestance skidam svoj šeširić nazivajući: – Hvaljen Isus! Hvaljen Isus! – No nitko ne odvraća pozdravu. Najviše njih me i ne pogleda. Netko se nasmiješi, netko me prijezirno izmjeri; a jedan „gospodin“ – lakti mu virili iz otrcana kaputa i čepac od cigare cvrlljio mu u ustima – okrene se za nama i zahohota: - Gle, gle! Mužeka dovukoše prvi put u grad! Tele i nova vrata! He, misli klepan da po našim trgovima volovi pasu a po gradskim ulicama krave tule i guske gaču ... pak: „Hvaljen Isus!“ No, ispast će ti jezik ako budeš do večera tu ladanjsku pjesmu glagoljao!“ (Kovačić 2004: 78).

Stanovnik grada prisiljen je zaštititi se od nepregledne količine nepoznatih ljudi pa, dok se seosko stanovništvo više orijentira na *osjećajne odnose*, gradsko će koristiti *intelektualne mehanizme* za zaštitu subjektivnog života od nasilnosti velegrada (Simmel 2001: 138). Na Kičmanovićevom je primjeru jasno vidljiva ta razlika, s obzirom na to da ga učitelj odmah upozorava da u svakoj gradskoj kući živi više ljudi nego u devet njihovih sela.

Prva gradska prostorija u koju Kičmanović ulazi jest krčma, u kojoj je obilje hrane – „Zapovijedate ... rumenike ili bijeloga? Razumijeva se, da ćete i pečenja?“ (Kovačić 2004: 77). Time se pokazuje opozicija spram sela, s obzirom na to da se više puta spominje kako tamo nedostaje hrane i kako seljaci skromno blaguju. Naime, dok Kovačić u više navrata opisuje kako Kičmanovićeva majka priprema priprosti bijeli krušac, jedine prilike u kojima se obitelj gosti jest po Zgubidanovu povratku sa kakve svadbe, jer on bi sa sobom donio mesa i kolača. Kroz simboliku hrane iskazana je još jedna prva slika grada. Kada Kičmanovića vode u varoš, on prvi put kuša pivo, pa i kavu od koje su mu suze od muke potekle. Međutim, prvo što prepoznaje bilo je mlijeko: „Takvo nešta već sam negdje pio!“ (*ibidem*: 88). Simbolika mlijeka, u ovoj sceni u službi Ivičine reminiscencije na rodno selo, ogleda se u obiteljskom druženju, odnosno *nasušnom kruhu* koji Kičmanović povezuje s napuštenom obitelji. Takav oblik *nediskurzivnih praksi* pokazat će se i u želji za majčinom hranom već pri prvoj posjeti selu, a svjedoči tome da poveznica između čovjeka i mjesta nije jednostavno teritorijalna, nego i duboko metafizička (Malkki 1992: 26, 27). Kičmanovićev se poznati osjećaj, probuđen ovom prilikom, u jednom kasnijem doživljaju gubi, kada on napokon shvaća i prihvaća da je rastanak od obitelji konačan: „Kako neizrecivim, nešto sjetnim ushitom gorjela mi duša tamo na našem brdu kada gledah gdje sunce tone u more – tako barem tumačiše sebi seljaci – i zarumenjuje zapadna nebesa. Danas oćutjeh bolno da takva prizora u velikom gradu neću moći gledati iz dvora svoga dobrotvora“ (Kovačić 2004: 90).

Svaki prostor odlikuje višestruko djelovanje raznih faktora. U prvom su to redu fizičko, mentalno i socijalno (Čapo i Gulin Zrnić 2001: 31), a u odnosu na koje se gradi

svojtveni osjećaj mjesta. Mjesto se percipira i osjeća prvo vizualno i estetski, a potom i putem ostalih osjetila (Šakaja 2011: 115). Konkretnije, osjećaj mjesta se odnosi na *perspektivu okoline* i emocionalnu reakciju na nju, što znači da osjećaj mjesta uključuje osobni odnos prema njemu (Hummon 1992: 262). U Kičmanovićevu je slučaju prvi doživljaj grada mogao biti potpun tek u susretu kako s arhitekturom tako s ljudima. Pravi prikaz gradske vreve Kičmanović vidi u zatvorenom prostoru, a takvo okupljanje onda doživljava kao pravi babilonski nonsens:

„Sada nas odvuče kumordinar u kavanu. Prije nego uđosmo u nju, pouči mene i oca naš rođak, dimeći veliku smotku, da se ne trebamo otkrivati u kavani, da je ondje svatko gospodin to god tamo dođe. Zatim upali i otac smotku. Bijaše tu puno gospode kano na kakvoj bogatoj svadbi. Vikalo se, šaptalo, pjevučilo, smijalo, fićukalo. Činilo mi se po bibličkoj povjesnici kano da svi ti ljudi grade babilonski toranj ondje, jer ja ne razumjeh vike i razgovora, a oni tako kriljahu rukama, sažimahu ramenima i kimahu glavama da sam držao da se ni oni sami među sobom ne razumiju“ (Kovačić 2004: 87).

Nerazumijevanje gradskoga govora i buke te nesnalaženje u količini ljudi na frapirajući način oblikuju Kičmanovićev prvi dojam grada i suprotstavljaju se njegovom sjećanju na mirno i dobrohotno seosko okruženje. U kasnijem razvoju radnje dojam će se utvrditi na cjelovečernjim druženjima rođaka Jurića i na Meceninoj zabavi, a neprijatni odnosi prema ljudima učvrstiti će osjećaj iskorijenjenosti koji je Kičmanović osjetio u svom prvom susretu s gradom, njegovim ljudima, ulicama i krčmama. Od toga trenutka Kičmanović se više neće moći ukorijeniti u prostor, pa čak ni u seosku sredinu po povratku iz grada.

5.2.1. Kumordinar Žorž

Zgubidanov rođak Jurić eklatantan je primjer individue koja se brine o vlastitom probitku i sebičnim ciljevima, odnosno primjer je jednog od likova kakve će Kovačić prvenstveno smještati u gradsku sredinu.¹⁸ U opisu takvih figura vidi se razlika u odnosu sela i grada –

¹⁸ Živančević i Frangeš (1975: 402, 403) uvođenje lika Žorža pripisuju (polu)autobiografskoj crti romana *U registraturi*, odnosno Kovačićevim obračunom s novom inteligencijom koja se počela pojavljivati u suvremenom hrvatskom društvu. To dokazuje „kumordinar Žorž, jedna od najvećih figura hrvatske književnosti

Kovačić *izopačene gradske likove* crta kao primjer „zapjenjenog, instinktivnog revolta i rugalačko-osvetničke karikature“ (Jelčić 1971: 32; Usp. Šicel 1984: 86), što se najbolje vidi u prikazu likova Žorža, Šajkovskog i Mecene (Durić 2009: 85, 86), a dolazi do izražaja pogotovo u gradskim zabavama¹⁹. Kumordinar Žorž u svakoj je mogućoj prilici htio pokazivati što točno znači njegovo služenje kod Mecene i o kolikom se gospodstvu tu radi²⁰, što se pogotovo pokazalo tijekom njegovih posjeta selu. U jednom takvom slučaju, za vrijeme uskršnjih praznika, može se vidjeti kako gradski sloj percipira seosku sredinu. Žorž, izvodeći predstavu s pranjem i češljanjem uz dva ogledala proziva seljake za njihovu *prostačinu* i *neopranost*, a selo naziva *prnjavorom*, *brđanskim siromaštvom*, *krpežom* i *sirotinjom*. Međutim, u više je navrata u seljačkom diskursu vidljivo da su svjesni ekonomske i društvene slabosti pred gradskom klasom, pa stoga i Kanonik naziva selo *prnjavorom*, a Juriću poručuje da je *živ* kada ga prepozna njegovo gospodstvo.

Uzevši u obzir da rođak Jurić preuzima mjesto očinske figure u trenutku Kičmanovićeve prelaženja u grad, njegova uloga nije ni jednostavna i mala – on utjelovljuje bešćutnost gradske sredine, pokazuje opreku prema obiteljskom ozračju i u Kičmanoviću utvrđuje osjećaj otuđenosti. Iako se često ističe Mecenina važnost za Kičmanovićevo iskustvo gradske sredine, njegova uloga dolazi na vidjelo u rijetkim scenama u kojima se tematizira njegov vlasnički odnos prema Lauri te u događajima koji su u romanu u službi romantičarskog pečata, kao što je pitanje njegova i Laurina podrijetla. Štoviše, Mecenina je reakcija pri Kičmanovićevu i Zgubidanovu prvom dolasku bila „kao da tjera od sebe dosadne nametnike“ (Kovačić 2004: 85), mahnuvši desnicom pa ljevicom. Dapače, on više ni ne pita za došljake, dok ih kumordinar prve večeri gosti u svojoj sobi da Kičmanoviću i Zgubidanu pokaže kakav je njegov status kao pripadnika gradskoga sloja. Mecena je također manje važan za prikaz odnosa sela i grada, jer u potpunosti pripada gradu, dok kumordinar ostaje marginalnim likom, figurom nepismenom, ali spremnom za kićenje prstenjem i skupim odijelom ne bi li pokazao sjaj vlastita gospodstva. Može se utvrditi da kumordinar i Mecena

XIX. stoljeća, i magistralan lik blesavnog pripuza i čankoliza, ... pojete ... Rudimira Bombardirovića Šajkovskog (koji se zapravo zove Imbrica Špiček iz Volovščine), pa nakazna pojava Mecene (...).“

¹⁹ U romanu se dramatski najvažniji događaji odvijaju upravo na gozbama, kako u gradu tako i na selu (Frangješ 2005: 150, 151).

²⁰ „Gospodin kumordinar, ne vidjevši nigdje prikladne plesačice, okretase se polagano sâm oko svoje osovine, pridižući često povisoko pete svojih finih cipelica, a onda tapkajući poput race natanko i nasitno da se vidi kako posve drugačije plešu i okreću se gradski ljudi od ovih polumedvjeda“ (Kovačić 2004: 273).

spadaju u marginalne likove kod kojih je prijelaz u drugu sredinu, potaknut željom za osobnim napretkom i klasnim promaknućem, konačan (Čuljat 2012: 153). Međutim, ta se tvrdnja može preispitati ukazivanjem na to da je Mecenino podrijetlo plemićko, a Žorževo seljačko. Kumordinarova se hereditarnost vidi u pojedinostima poput njegove nepismenosti, prikriivanja neugodna mirisa parfemom, kao i činjenicom da Mecena ne ovisi ni o kome, dok Žorž propada zajedno s propašću Mecenina bogatstva. Doduše, upitan je kumordinarov građanski status jer on često ima potrebu popravljati sliku o sebi, čime pokazuje da ni sam nije uvjeren u vlastiti status, pa ima potrebu distancirati se od seljačkog puka. Osobito je to vidljivo u ponižavanju i uvredama koje rado prosipa na seljake.

Čineći sve da njegov status ne prođe nezapaženo, pa i zahtijevajući da ga se zove *gospon kumordinar Žorž pri lustrišimušu*, Jurić se pokazao rijetko narcisoidnim likom, što se iskazivalo pogotovo u posjetima selu: „Tu bi on, doduše, pokazao se po onoj: *Omnia mea mecum porto*, ali taj *omnia mea* vrlo je mnogo značio u vrijedio. Kumordinar Žorž došao bi u naš prnjavor sa silnim prstenjem na desnoj ruci, koja bijaše uvijek gola da svatko vidi i sudi po njoj bogatstvo i čast“ (Kovačić 2004: 32, 33). U jednoj je prilici selo posjetio u mantiji koja je bila opletena zlatnim vrpcama i srebrnim resicama, a seljani su tek od crkvenog šekutora saznali da takvo što nose samo juratuši, pa je Žorž, izgleda, kabanicu uzeo od samoga Mecene. U svakom su trenutku njemu više važile taština i oholost nego dobro djelo koje čini, pa se tako to pokazuje kada Zgubidanu daje hranu i kada pred drugima spominje vlastitu brigu o Kičmanoviću. Po prirodi licemjer, Žorž je prozivao druge za ponašanje koje je njemu bilo svojstveno – tako se ruga Zgubidanu da se on ne klanja „oltaru Juriću, nego punoj zdjeli na njegovim rukama“ (Kovačić 2004: 37), a Mecenine goste na večeri društva Poniznosti i ustrpljivosti proziva da su se badava najeli i napili.

Kumordinarova je potreba za hvalisanjem mogla dobro doći do izražaja u izivljavanju nad seljačićem Kičmanovićem, pa mu je u skladu s time priredio doček prve večeri. No, treba primijetiti da je sam Zgubidan, iz vlastite poniznosti pred gradskim svijetom, pripremio teren, rekavši da se Kičmanović „može prehraniti da polize ono što preostane na gospodskim tanjurima. Prospavat će gdje na tvrdoj klupi“ (*ibidem*). Tako je i bilo – rođak Jurić je zaključio da je najbolje za seljake da spavaju pokriveni krpom i starim poderanim plaštem na klupi: „Spavao bi! Hm... Nećeš, Boga mi, ni u palači ni na dušecima“ (*ibidem*: 95). Već tada je počelo vrijeđanje: „Ti ne vrijediš polovicu onoga što sam platio za tvoje odijelo“ (*ibidem*), pa i fizičko zlostavljanje: „I on korakne do mene, te me nemilosrdno uhvati za noge i stade skidati s njih postolice. Ostalo sam dršćući svukoh sa sebe, a Žorž sve pograbi, smota u

klupko i baci pod svoj krevet“ (*ibidem*). Žorževo ponašanje koje je upriličio te večeri ostat će konstantom za vrijeme Kičmanovićeve boravka u Meceninu domu. Spavat će i dalje na tvrdoj klupi i svakog tjedna prisustvovat će raskalašenim zabavama na kojima je slušao *najbestidnije pripovijetke* i gledao *grešnu ljubav*, pritom ne imajući nikoga tko bi se pobrinuo za njega:

„Neka nesnosna težina pritiskala mi je moždane u glavi. Činilo mi se kano da mi gvozdenu obruč ovija čelo, tako me je nešto nevidljivo stezalo... Stotinu prašnih kola kano da mi pred očima juri, škripajući i cvileći jedna za drugima uzastopce. Polunesvjestica poput more navaljivala i ključala mi u sljepoočicama kano da će ih razvaliti. Tako me se doimahu razgovori raskalašenih slugu i sluškinja koji mi ulijevahu u dušu prve i svijetle, nerazumljive i nekuda suviše jasne pojmove o novom svijetu kamo me sa sela dovukoše, o tom mojem dobrotvoru za kojega mi je valjalo još kod kuće jutrom i večerom moliti Bogu...“ (*ibidem*: 97).

U svakoj će mogućoj situaciji kumordinar Žorž omalovažavati Kičmanovića zbog njegova seljačkoga podrijetla, pa će mu i prijetiti mnogim šibama i potezanjem ušesa. Usto je i Kičmanović umjesto rođaka morao obavljati poslove u domu i njega dvoriti, zbog čega je revnost u školovanju došla u pitanje. U odnosu na školu, dok je u seoskom okruženju pri prvom ulasku u učionicu i pri prvom pogledu na toliki broj djece osjećao neki tajanstveni topli osjećaj, u gradskoj gimnaziji stječe on neugodna iskustva stoga što se njegovi učitelji prema njemu ne odnose marno koliko prema gradskim suučenicima. Ti društveni odnosi pokazali su da Kičmanović u gradu neće moći naći vlastito mjesto. Prostor jest, naime, oblikovan prirodnim i arhitektonskim elementima, koji Kičmanoviću nisu mogli na prvi pogled biti drugo doli strani i otuđujući, no nemogućnost ukorjenjivanja potvrdila se tek s opisom gradskoga društvenog sloja. Prostor je, naime, reificiran društvenim odnosima koji se u njemu odvijaju (Čapo i Gulin Zrnić 2001: 31), pa je Kičmanović potpuno iskustvo gradske sredine dobio tek u susretu s ljudima. U prvim danima, dakle, kod Kičmanovića se učvršćuje osjećaj izmještenosti i nepripadanja, kao i svijest o tome da ništa drugo od nove sredine i kumordinara ne mora očekivati.

5.2.2. Laura

Lik Laure neupitno pripada u školsku definiciju *femme fatale*. Ljepotica nejasna podrijetla, koja odbija vezanost u obliku bračnoga života, u Kičmanovićevoj priči ima ulogu fatalističke Pandorine kutije koja, jednom otvorena, utječe na daljnji razvoj događaja i gotovo u potpunosti preuzima ulogu protagonistice.²¹

Iako demonsko oblikovanje lika fatalne žene lišava pisca obaveze da njene činove postavi kao racionalne (Nemec 1995: 68), analizi Laurina lika može se pristupiti i neovisno o stereotipu o fatalnosti.²² S obzirom na njezin put do Mecenina doma, još od financijske propasti i smrti njena oca, od boravljenja u Ferkonjinoj obitelji i od iskustva s babom Hudom, moguće je da Laurin fatalizam izvire iz toga što je ona morala pronaći način kako da se sama održi na svijetu. Pri prvome susretu s Kičmanovićem ona mu poručuje da je *samotna* i da nema nigdje nikoga, nakon čega otpočinje odnos koji pokazuje da se njeni osjećaji i ponašanje prema njemu ne mogu ocijeniti potpuno proračunatima. Laura, naime, prema Kičmanoviću isprva nastupa dobrohotno i iskreno, ali uz oprez mu govori da će biti pravi brat i sestra tek kad on sazna čitavu njenu povijest, a da je bila ozbiljna u namjeri da se s Kičmanovićem pobratimi govori i činjenica da ga je, saznajući da joj je Mecena otac, tražila radi utjehe (Grdešić 2007: 261). Također, pri Kičmanovićevu odlasku iz grada, Laura mu govori: „Što je moje, to je i tvoje! [...] Ti ćeš odatle – a i ja ću! Mladost je naša! Život je naš!“ (Kovačić 2004: 203), čime pokazuje da njihovu vezu nije uzimala kao puki hir i zadovoljavanje tjelesnih potreba. Važnost Laurina lika za Kičmanovićevo iskustvo grada u tome je, dakle, što on u njoj vidi djelić mirnoće i ugone. Također je Laura važna za pokazivanje opreke u odnosu na Anicu, čime se naglašava razlika u emotivnim vezama, od kojih se jedna zbila u gradu, a druga se ostvarila na selu.

²¹ Bitna se promjena zbiva u drugom prikazu buđenja Ivice Kičmanovića – on gubi status subjekta istovremeno s gubitkom nevinosti. Laura otada ima vlast nad njime i zato postaje središnjim likom 2. i 3. dijela romana. U isti mah pripovjedni modus preuzima autodijegetički pripovjedač zato što se daljnja radnja zbiva na selu, pa Kičmanović nije mogao znati o razvoju događaja. O istome piše Frangeš, tvrdeći da nakon promjene iz prvoga (*Ich-Form*) u treće lice (*Er-Form*) Kovačić više nije obavezan jednim protagonistom, nego širi zbivanje novim licima (Frangeš 1986: 221, 222).

²² Rad Maše Grdešić „Što je Laura? Otkuda je ona?: ženski nered u romanu *U registraturi* Ante Kovačića“ neophodan je za pristup analizi Laurina lika zato što kritički pristupa ustaljenim tumačenjima, preispituje obilježja koja prate Lauru i postavlja njezin odnos sa Kičmanovićem u nove okvire.

Kičmanovićevo iskustvo s Laurom isprva je ispunjeno pozitivnim osjećajima i reminiscencijom na poznato okruženje: „Ja oćutjeh da postajem neko drugo, novo biće. Duša mi se zaniijela daleko, daleko preko brda i dolina tamo u naše seljačke bregove i lugove“ (*ibidem*: 153). Iako je, dakle, postojala mogućnost da Laura postane istinskom *sestricom*, ona se s razvojem radnje sve više rastače. Kičmanović se ionako na mahove ogorčivao neizvjesnim slutnjama, ali sada mu se počinju javljati sumnje i mišljenje da u tom odnosu nešto nije kako bi trebalo biti. U dobi od dvadeset godina i u nevjerici što je već tako rano doživio tjelesnu ljubav, Kičmanović propituje je li moguće da je to sve samo igra *iskusne i mudre djevojke* s njime, *neukim đaćetom*.²³ Vlastiti osjećaj potvrđuje time što je u nekim je njenim pokretima mogao vidjeti naznake onog fatalističkog impulsa koji će na koncu prevladati u Lauri i utjecati na njegovu tragediju: „Ona prasne u bahanatičan smijeh. U taj tren joj pogledam u oči, i ona mi se pričini posve drugom. [...] Mene proburazi iznenada neka zima i prolete me srsi“ (*ibidem*: 156).

S obzirom na to da se u tim susretima Laure i Kičmanovića u vrtu Mecenina doma vide elementi prelaska od kreposne djevojke do fatalne žene, Kičmanović je u tom trenutku mogao naslutiti nešto od lošeg ishoda. Međutim, njegovi problemi s Laurom dobivaju puni zamah tek s njenim dolaskom na selo. Tom će prilikom do punoga izražaja doći njihovo različito podrijetlo i romaneskno oblikovanje – oni pripadaju posve različitim svjetovima između kojih ima dodirnih točaka, ali ne i spoja (Grdešić 2007: 258). Neposredno nakon Laurina dolaska, u Kičmanovićevoj kući i među članovima njegove obitelji vlada sreća: „Nije dugo potrajalo vrijeme, pa je i iz siromašnog Jožičina doma stala odsijevati u svijet neka tajanstvena zvijezda sreće, koja pokazivaše da je u potleušici zavladao novo doba i Božji blagoslov“ (Kovačić 2004: 338). Kičmanović, koji je u tom trenutku već bio dao svoju riječ Anici, prilagođava se novonastaloj situaciji i zanemaruje donesene odluke: „Đak Ivica zaboravio na svoj povratak u grad i u škole. Kolibica muzikaša Jožice oživjela i pretvorila se u samu radost, veselje i uživanje“ (*ibidem*: 337). Međutim, Laura se s vremenom počne jogunasto i podrugljivo ponašati prema Kičmanoviću, a glavni problem nastaje u tome što ona odbija ozakonjenje njihove zajednice, čime se izravno suprotstavlja seoskom habitusu. Dapače, istu stvar ponavlja kasnije s Mihom. Dok Kičmanovićeви roditelji Lauru donekle prihvaćaju, problem nastaje usporedo s lavinom seoskih ogovaranja i činjenicom da su ljudi takav odnos nazivali *Antikrstovom ljubavlju*. Stoga njihov divlji brak postaje razlogom

²³ U prilog potrebi da se Lauru promatra izvan okvira fatalizma govori činjenica da se nju naziva *iskusnom i mudrom*, a u danom joj je trenutku tek šesnaest godina, što je čini četiri godine mlađom od Kičmanovića.

Zgubidanova negodovanja – Laura mu se „pričinjavaše čas vilom, čas čarobnicom, čas đavolovom kćeri“ (*ibidem*: 345), a tjeskoba bi ga shrvala svaki put kad bi Kičmanovića i Lauru vidio zajedno. Slučaj Laurine selidbe i seoskih ogovaranja dobar je primjer za način na koji se gradska sredina kosi sa seoskom, odnosno za to koliko teško selo prihvaća nove elemente. Primjerice, u razgovoru o problematičnom paru jedan od seljana kaže kako je njima stalo da u selu i župi vladaju „mir, red, zakon te strah Božji i nebeski blagoslov“ (*ibidem*: 348). Štoviše, preuzimajući ulogu moralnog korektiva, skupina dolazi na ideju da župniku tužakaju Kičmanovića i Lauru: „Neka znade kako se za sve što je vrijedno, pošteno i kršćanski brinu njegove vjerne duše! Još će nas lijepo upisati u svoju zlatnu knjigu, jer uistinu radimo Bogu ugodno djelo“ (*ibidem*: 349). Istu reakciju prema društveno nepoželjnom obliku zajednice imat će i župnik, naljutivši se što su se njih dvoje doklatili i žive po svojim pravilima. S obzirom na to da je obitelj društveno posredovana, Kičmanovićeви roditelji na novonastalu situaciju reagiraju ne toliko pod vlastitim impresijama o neprimjerenosti odnosa koliko zbog pobune sela. Međutim, obitelj je niži faktor u sistemu institucija koje o moralu brinu, pa se crkva pokazuje kao glavni korektiv, što objašnjava zbog čega župnik smatra vlastitom zadaćom brigu o divljem braku između Laure i Kičmanovića.

Sve to moralo je ostaviti traga na njihov odnos. Kičmanović bi se još i konformirao sa očekivanjima, no legitimaciju koju od njih dvoje traži seoska sredina Laura će poništiti odbijanjem spolnog ugovora, čime postaje izravni antipod Anici: „Ja ću živjeti slobodno, slobodno ću te ljubiti i obožavati. Ali u nikakvim, ni crkvenim, ni svjetovnim okovima, pa ovaj tren umrla naša ljubav! Nikada! Pamti! Nikada!“ (*ibidem*: 355). Štoviše, ona pokušava racionalno odgovoriti Kičmanovića od slijepog poslušanja. Iako je svađa doprinijela njihovom razdvajanju i tragediji, Laurin postupak ne treba gledati kao jedini događaj koji je tome vodio. Kičmanović u čitavoj situaciji pokazuje stanovitu licemjernost: iako je obećao Lauri da će završiti ispite u gradu i vratiti se, za vrijeme čega ga ona ima *čekati*, obećava se Anici i u zalag joj daje prsten.

Kako Kičmanović kroz glavninu romana postupa pasivno, prepuštajući se odlukama koje su drugi donijeli, to se vidi i u slučaju s Laurom – ona prve zajedničke noći preuzima inicijativu, ona ga prva prima za ruke pri susretima u vrtu i ona sama dolazi k njemu u selo. Dok mu napokon Laura izmiče, jedina situacija u kojoj Kičmanović preuzima odgovornost jest uzimanje Anice pod svoju kontrolu, zbog čega se njoj u njegovoj odsutnosti po glavi vrte riječi „niti ćeš usnuti, niti ćeš ustati, ni Bogu se pomoliti, ni svetaca i anđela u crkvi gledati, a da ne misliš na mene!“ (*ibidem*: 330). Štoviše, razlog tome što je Kičmanović mogao ostvariti

kontrolu nad Anicom upravo je njena slabost i prepuštenost: „Ona mu se ne otimaše, već je krotka i zamišljena stajala, upirući nevino svoje crne oči u njegovo lice“ (*ibidem*: 324). Anica time postaje suprotnost Lauri, ne samo u odnosu s Kičmanovićem, nego i time što je impostirana drugačije – kao prototip anđela u kući, ona pristaje na brak i smireni odnos koji posvema odgovara seoskim očekivanjima. Naposljetku, Kičmanović dijeli tragediju s Laurom – ona također ostaje bez vlastita utočišta, jer je na Kičmanovića, makar pod svojim uvjetima, računala još od trenutka kad su se prozvali bratom i sestricom.

6. Zaključak

Roman *U registraturi* postavio je temelje urbane tematike te označio razdoblje smjene romantičarske tradicije i začetak realističkog razdoblja u kojemu će se naglasak s idealiziranog opisivanja društvenog realiteta premjestiti na onaj neposredni i objektivni. Iako *U registraturi* čitatelju pruža intrige i mutna podrijetla kroz likove Mecene i Laure, čime u poštenoj mjeri djelo ostaje vezano uz romantičarsku struju, ipak razlomljenom strukturom, urbanom tematikom te psihološkim podlogama likova Kovačić najavljuje modernu književnu paradigmu. Zahvaljujući Kovačiću, kao i nekolicini drugih pisaca, u realističkim će tendencijama posebno mjesto zauzeti tematiziranje urbanih i seoskih središta.

U odnosu na povijesni kontekst, Kovačić je svojim romanom i njegovom autobiografskom utemeljenošću pružio kroniku hrvatskog društva i kulture 19. stoljeća. Opisom prijelaza Ivice Kičmanovića sa sela u grad zabilježio je slučaj mnogih ondašnjih seljaka koji su nakon prekretničke 1848. godine bili prisiljeni bolji život potražiti u većim mjestima. Na Kičmanovićevom je primjeru pokazao s jedne strane kako je školovani seljak onomad bio oksimoron te s druge strane kako za školovanje takvog djeteta nije bilo dovoljne društvene i institucionalne podloge. Nadalje, uvođenjem Kanonikova Mihe u priču, ukazao je na pojavu novih bogataša koje je ekonomski napredak doveo iz seoske sredine do statusa dobrostojećih trgovaca. Štoviše, Kovačić je tematizirao i kritizirao odnos vladajuće, feudalne klase prema seljacima kroz priču o Meceni, crnom Jakovu, Mati Zorkoviću i Dorici, čime je pokazao implikacije društvenog stanja u kojemu je jedna klasa u potpunosti podređena drugoj. U tim se poduhvatima vidi njegov talent u promatranju i opisivanju društvene zbilje, što je među teoretičarima nerijetko isticano kao vrlina punokrvnog realističkog pisca.

Kovačićev poduhvat u opisivanju gradske i seoske zbilje rezultirat će stvaranjem paradigmatškog primjera lika iskorijenjenog intelektualca. Iako je, doduše, temelje takvom liku prvotno dao Šenoa sa svojim Lovrom, Kovačić mu je svakako s Kičmanovićem udario pečat. Kičmanovićevo izmještanje iz poznatoga prostora započinje njegovim odlaskom u grad i upoznavanjem s gradskim slojem koji se okupljao u Meceninu domu. Razvidno je da seosko okruženje Kičmanović poima kao jedino mjesto kojemu po identitetu pripada, pa mu povratak ostaje za čitavog boravka u gradu neosviještenom težnjom. S druge strane, kako je u radu pokazano kroz opis gradskog doživljaja, jedini odnos koji Kičmanović uspostavlja s gradom jest funkcionalni. Tamo je, naime, poslan radi školovanja i ostvarenja boljega života, ali ne

uspijeva ostvariti snažnije emocionalne veze koje bi stvorile mogućnost da od gradskoga prostora sebi napravi vlastito mjesto. Središnju ulogu u prostoru sela i grada čine Zgubidan, Kanonik, Žorž i Laura, pa, iako se oni mogu smatrati sporednim likovima, nije neopravdano dati im mjesta u analizi propadanja samoga Kičmanovića – u korijenu je njihova odnosa prema protagonistu ili nelagoda ili pasivan odnos, pa svi oni utječu na Kičmanovićev razvoj. Štoviše, iz njihovog odnosa prema Kičmanoviću stvara se klica njegova propadanja i utvrđuje se osjećaj izmještenosti. U seoskom okruženju, osim Zgubidana, na Kičmanovića prvenstveno utječe Kanonik, čiji lik u romanu funkcionira kao tipični predstavnik seoske klase, a čija uloga služi propitivanju tuđih odluka. Zaslužan je i za djetinju nelagodu koja narušava sliku o selu kao o nepomućenoj idili. Za gradsko će se okružje važnima pokazati i(li) potvrditi kumordinar Žorž i Laura. Žorž, koji ispunjava prazno roditeljsko mjesto, direktno utječe na Kičmanovićevu izmještenost i nepripadanje, stoga što je kao prva spona s gradskim društvom iznevjerio i protagonista i čitatelja. Naposljetku, Laura će, ako ne početi, onda dovršiti proces Kičmanovićeve propadanja. Laurin hajdučki pohod dvaput je označio *grand finale* romana – prvi put kada pod Laurinom rukom pogibaju Anica i ostali seljaci, a drugi put kada zbog harambašičinih dokumenata skončava sam Kičmanović.

Radnja romana *U registraturi* na koncu spaja sve glavne aktere okupljene oko Kičmanovića na istome mjestu, odnosno u seoskom okruženju, što rezultira vrlo dobrim prikazom odnosa između seoske i gradske klase. Primjerice, kroz uskršnji posjet kumordinara Žorža i kroz Laurin pokušaj suživota u seoskoj zajednici na *par excellence* način je vidljiv odnos između sela i grada te na koji način likovi percipiraju sebi tuđu sredinu. Začuđujuće je u kolikoj se mjeri percepcije poklapaju. Dok je selo za seljake prnjavor, ono je to isto za građane, a dok je grad za građane oaza bogatstva i društvene uglednosti, on je to isto za seljake. I seljačkom i gradskom sloju jasno je da se jedno s drugim teško miješa, no jedinim glasom razuma u priči pokazuje se dežurni seoski lajavac Kanonik. Osim što je u jednoj prilici istaknuo da samo življenje u gradu ne donosi odmah med i mlijeko, već i da gradska gospoda znaju za muku, utvrdio je o odnosu grada i sela sljedeće: „Teško li gospodi među nama, jadno li nama među gospodom. Kraj se s krajem slaže, ali voda i vatra, gospoda i seljaci nikada te nikada“ (Kovačić 2004: 239). Racionalni glas pokazat će se na primjeru Kičmanovića istinitim – ne samo da se on nije uspio ukorijeniti u grad nego se kao polugradski čovjek, *ni gospodin ni seljak*, više ne može ukorijeniti ni u selo. Isti će se primjer obrnutim redosljedom pokazati na primjeru Laure – što je gradsko, to u selo ne pripada.

7. Sažetak

Tema diplomskog rada jest interpretacija lika iskorijenjenog intelektualca na primjeru Ivice Kičmanovića, protagonista Kovačićeva romana *U registraturi* (1888). S tim eklatantnim primjerom dislokacije iz harmonične ruralne sredine tema iskorijenjenosti zauzima značajno mjesto unutar hrvatske književnosti, odnosno postavlja temelje urbanoj tematici koja značajnije razmjere poprima u razdoblju moderne. S obzirom na to da roman *U registraturi* reflektira tekovine društvenih promjena nakon pedesetih godina 19. stoljeća, djelo se smješta u povijesni i europski književni kontekst, kako bi se pokazalo značajno mjesto koje ono u tom okviru zauzima. Cilj rada je propitivanje odrastanja i propadanja Ivice Kičmanovića, u čemu će se kao ključni segmenti pokazati njegov pasivni stav i odnos sa ocem Zgubidanom, susjedom Kanonikom, kumordinarom Žoržem i Laurom. Iz te se točke analizira prikaz seoske i gradske sredine, te se propituje mogućnost uzročno-posljedične veze klasnog, socijalnog i društvenog podrijetla, odnosno psihičkog propadanja uvjetovanog socijalno-prostornim razmještanjem.

Ključni pojmovi: povijesni kontekst 19. stoljeća, europski realizam, hrvatski realizam, iskorijenjenost, iskorijenjeni intelektualac, poetski fatalizam, propadanje

Keywords: historical context of the 19th century, european realism, croatian realism, uprootedness, uprooted intellectual, poetic fatalism, decadence

8. Literatura

Batušić, Nikola – Kravar, Zoran – Žmegač, Viktor. 2001. *Književni protusvjetovi. Poglavlja iz hrvatske moderne*. Zagreb: Matica hrvatska.

Belot, Françoise. 2013. *Figures of Degeneration in Fin-de-Siècle French Literature*. URL: https://digital.lib.washington.edu/researchworks/bitstream/handle/1773/22761/Belot_washington_0250E_11424.pdf?sequence=1&isAllowed=y (14. 2. 2016.)

Brown, Barbara B. – Perkins, Douglas D. 1992. Disruptions in Place Attachment. U: *Place Attachment. Human Behaviour and Environment. Advances in Theory and Research*. Uredili: Irwin Altman i Setha M. Low. Str. 279-304. New York, London: Plenum Press.

Cooper Marcus, Clare. 1992. Environmental Memories. U: *Place Attachment. Human Behaviour and Environment. Advances in Theory and Research*. Uredili: Irwin Altman i Setha M. Low. Str. 87-112. New York, London: Plenum Press.

Čapo, Jasna – Gulin Zrnić, Valentina. 2011. Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta. U: *Mjesto nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Uredile: Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Str. 9-65. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Čuljat, Sintija. 2012. *Poetika prostora: Kovačić, Novak i Hardy*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Durić, Dejan. 2009. Grad i povratak potisnutoga. Prostor u romanu *U registraturi* Ante Kovačića. *Fluminensia* 1: 83-101.

Frangeš, Ivo. 2005. Modernost Ante Kovačića. U: *Riječ što traje. Književne studije i rasprave*. Str. 144-155. Zagreb: Školska knjiga.

Frangeš, Ivo. 1986. Buđenje Ivice Kičmanovića. U: *Nove stilističke studije*. Str. 207-234. Zagreb: Globus.

Frangeš, Ivo – Živančević, Milorad. 1975. *Povijest hrvatske književnosti*. Knjiga IV. Zagreb: Liber Mladost.

Flaker, Aleksandar. 1976. Kovačićev roman „U registraturi“ i stilska formacija realizma. U: *Stilske formacije*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Grant, Damian. 1970. *Realism*. Fakenham, Norfolk: Methuen & Co. Ltd.

Grdešić, Maša. 2007. *Što je Laura? Otkuda je ona?: ženski nered u romanu U registraturi Ante Kovačića*. U: *Poetika pitanja*. Zbornik radova u povodu 70. rođendana Milivoja Solara. Uredili: Dean Duda, Gordana Slabinac i Andrea Zlatar. Str 251-266. Zagreb: FF Press.

Gross, Mirjana. 1985. *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*. Zagreb: Globus.

Gulin Zrnić, Valentina. 2009. *Kvartovska spika. Značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Naklada Jesenski i Turk.

Hummon, David. 1992. Community Attachment: Local Sentiment and Sense of Place. U: *Place Attachment. Human Behaviour and Environment. Advances in Theory and Research*. Uredili: Irwin Altman i Setha M. Low. Str. 253-278. New York, London: Plenum Press.

Iveljić, Iskra. 2007. *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam International.

Jelčić, Dubravko. 1971. Ante Kovačić »U registraturi«. U: *Majstori realističkog pripovijedanja*. Uredio: Vlatko Pavletić. Zagreb: Školska knjiga.

Kampuš, Ivan – Karaman, Igor. 1994. *Tisućljetni Zagreb*. Zagreb: Školska knjiga.

Karaman, Igor. 1972. *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga.

Kovačić, Ante. 2004. *U registraturi*. Zagreb: Večernji list.

Krleža, Miroslav. 1956. *Davni dani. Zapisi 1914-1921*. Zagreb: Zora.

Low, Setha M. – Altman, Irwin. 1992. Place Attachment: A conceptual Inquiry. U: *Place Attachment. Human Behaviour and Environment. Advances in Theory and Research*. Uredili: Irwin Altman i Setha M. Low. Str. 1-12. New York, London: Plenum Press.

Low, Setha M. 1992. Symbolic Ties that bind: Place Attachment in the Plaza. U: *Place Attachment. Human Behaviour and Environment. Advances in Theory and Research*. Uredili: Irwin Altman i Setha M. Low. Str. 165-185. New York, London: Plenum Press.

- Luetić, Tihana. 2006. Socijalna slika studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914). U: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 24/1: 199-222.
- Malkki, Liisa. 1992. National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees. *Cultural Anthropology* 7/1: 24-44.
- Markels, Julian. 2003. *The Marxian imagination. Representing class in literature*. New York: Monthly review press.
- Maštrović, Tihomil. 2009. Čudaci neukrotiva duha. Tipološka određenja književnih likova Kovačičevih pripovijesti. *Croatica et Slavica Iadertina* 5/1: 385-393.
- Mojsinović, Maja. 1979. *Lik intelektualca u razdoblju hrvatskog realizma* (doktorski rad). Zagreb: [v.n.].
- Moreti, Franko. 2000. *Bildungsroman* kao simbolička forma. *Reč* 60/5: 417-452.
- Nemec, Krešimir. 2010. *Čitanje grada. Urbano iskustvo u hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Nemec, Krešimir. 1998. *Povijest hrvatskog romana: od 1900. do 1945. godine*. Zagreb: Znanje.
- Nemec, Krešimir. 1995. *Tragom tradicije: ogledi iz novije hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Novaković, Jelena. 1981. Roman. Realizam. U: *Francuska književnost (od 1857. do 1933.)*. Knjiga III/1. Uredio: Branko Džakula. 21-26. Sarajevo – Beograd: Svjetlost – Nolit.
- Pavličević, Dragutin. 1998. O agrarnim odnosima u Banskoj Hrvatskoj (1860-1873). U: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 21/1: 45-80.
- Polanšćak, Antun. 1972. Dva Balzacova romana: »Čiča Goriot« i »Eugenija Grandet«. U: *Francuski realistički romani XIX stoljeća*. Uredio: Branko Brajenović. 53-98. Zagreb: Školska knjiga.
- Rubinstein, Robert L. – Parmelee, Patricia P. 1992. Attachment to Place and the Representation of the Life Course by the Elderly. U: *Place Attachment. Human Behaviour*

and Environment. Advances in Theory and Research. Uredili: Irwin Altman i Setha M. Low. Str. 139-163. New York, London: Plenum Press.

Selaković, Milan. 1962. *Ante Kovačić.* Beograd: Izdavačko preduzeće »Rad«.

Simmel, Georg. 2001. *Kontrapunkti kulture.* Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.

Solar, Milivoj. 2011. *Književni leksikon. Pisci. Djela. Pojmovi.* (Drugo, prošireno izdanje). Zagreb: Matica hrvatska.

Šakaja, Laura. 2011. *Mjesto u diskursu humane geografije.* U: *Mjesto nemjesto.* Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture. Uredile: Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Str. 111-125. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Šicel, Miroslav. 2003. *Pisci i kritičari. Studije i eseji iz hrvatske književnosti.* Zagreb: Naklada Ljevak.

Šicel, Miroslav. 1984. *Kovačić.* Zagreb: Globus.

Zovko, Goran. 2014. Kovačićeva Laura iz djela *U registraturi* (1988.) *Motrišta* 79: 61-78.

Žmegač, Viktor. 2004. *Povijesna poetika romana.* Zagreb: Matica hrvatska.